

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА
ТА СОЦІАЛЬНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ**

Кафедра психології, соціології та педагогіки

Робота до захисту допущена
завідувач кафедри психології, соціології
та педагогіки, к.психол.н., доцент

Гельбак А.М.
« 04 » червня 2026 року

КВАЛІФІКАЦІЙНА БАКАЛАВРСЬКА РОБОТА

на тему

«Психологічна характеристика особистості злочинця та правопорушника»

Виконала: здобувачка групи
1/23-(ПС)-ВО
Плаксіна Юлія Олександрівна
Спеціальності 053 «Психологія»

Науковий керівник:
доцент кафедри психології, соціології та
педагогіки, к.психол.н., доцент

Молчанова О.М.

Рецензент:
доцент кафедри педагогіки, психології і
корекційної освіти КЗ «Кіровоградський
обласний інститут післядипломної
освіти», к. пед.н., доцент
Кендюхова А.А.

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Навчально-науковий інститут права та соціального менеджменту
Кафедра психології, соціології та педагогіки
Освітній ступінь «Бакалавр»
Спеціальність 053 «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри психології,
соціології та педагогіки
кандидат психологічних наук,
доцент

 Анжела ГЕЛЬБАК
« 23 » січня 2026 року

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ БАКАЛАВРСЬКУ РОБОТУ ЗДОБУВАЧУ

Плаксіної Юлії Олександрівни

1. Тема «Психологічна характеристика особистості злочинця та правопорушника».
2. Науковий керівник: доцент кафедри психології, соціології та педагогіки, кандидат психологічних наук, доцент Молчанова О.М., затверджений наказом ДонДУВС від 24 грудня 2025 року № 618.
3. Строк подання роботи « 19 » травня 2026 року.
4. Зміст пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити):
 - 1.1. Сутність поняття соціальної норми та нормативної поведінки
 - 1.2. Теоретико-методологічний аналіз протиправної та злочинної поведінки
 - 1.3. Типологічний аналіз протиправної та злочинної поведінки
 - 1.4. Соціально-психологічна характеристика особистості злочинця та правопорушника
 - 2.1. Методика емпіричного дослідження психологічної характеристики особистості правопорушників
 - 2.2. Характеристика методів дослідження протиправної поведінки підлітків
 - 2.3. Аналіз та узагальнення результатів дослідження психологічної характеристики особистості правопорушників
 - 3.1. Методологічні підходи до профілактики та корекції злочинної та протиправної поведінки
 - 3.2. Методи психокорекції злочинної та протиправної поведінки у дітей підліткового віку

3.3. Програма психологічної корекції злочинної та протиправної поведінки підлітків

3.4. Дослідження результатів впровадження психокорекційної програми

Дата видачі завдання « 23 » січня 2026 року

№ з/п	Етап підготовки	Строк виконання	Примітка
1.	Розробка та погодження теми, складання плану роботи та методологічного апарату.	Грудень 2025р.	
2.	Збір, аналіз та узагальнення науково-психологічних літературних джерел. Написання Розділу 1.	Січень 2026 р.	
3.	Підбір психодіагностичного комплексу методик. Формування вибірки підлітків та проведення емпіричного дослідження.	Лютий 2026р.	
4.	Статистична обробка даних, порівняльний аналіз результатів. Написання Розділу 2.	Березень 2026 р.	
5.	Розробка, впровадження корекційної програми та оцінка її ефективності. Написання Розділу 3.	Квітень 2026	
6.	Формулювання загальних висновків, оформлення додатків та списку використаних джерел.	До 25 квітня 2026р.	
7.	Перевірка роботи на плагіат, отримання відгуку керівника, рецензії та подання роботи до захисту.	До 15 травня 2026р.	

Здобувач

Юлія ПЛАКСІНА

Науковий керівник

Оксана МОЛЧАНОВА

РЕФЕРАТ

Плаксина Ю.О. Психологічна характеристика особистості злочинця та правопорушника

Кваліфікаційна робота бакалавра.

Об'єкт дослідження: особистість злочинця та правопорушника.

Предмет дослідження: психологічні характеристики особистості злочинців та правопорушників (на прикладі підлітків із проявами протиправної поведінки).

Мета кваліфікаційної роботи: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психологічні характеристики особистості правопорушника, а також розробити й апробувати програму їх психологічної корекції.

Гіпотеза дослідження: групова корекційно-розвивальна програма виявиться ефективною, якщо вона буде розроблена з урахуванням виявленого специфічного «криміногенного комплексу» (високої імпульсивності, нейротизму, тривожності) та спрямована на нівелювання наслідків деструктивного сімейного виховання правопорушників.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та перевірки гіпотези використовувався комплекс методів: **теоретичні:** аналіз, синтез, порівняння та узагальнення наукової літератури; **емпіричні:** спостереження, бесіда, тестування із застосуванням психодіагностичного комплексу: проективна методика «Піктограма»; особистісний опитувальник Г. Айзенка (EPI); 12-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла (дитячий варіант CPQ); опитувальник «Підлітки про батьків» (ADOR); **методи математичної статистики:** розрахунок середніх арифметичних значень, оцінка достовірності відмінностей за допомогою t-критерію Стьюдента.

Наукова новизна кваліфікаційної роботи полягає у комплексному емпіричному дослідженні психологічного профілю правопорушника в сучасних умовах соціальної нестабільності, визначенні ролі сімейної депривації у формуванні криміногенних рис особистості, а також у розробці та апробації

цільової психокорекційної програми, адаптованої до виявлених деформацій емоційно-вольової сфери.

Практична значущість полягає в тому, що виокремлений комплекс особистісних характеристик злочинця може слугувати надійним прогностичним індикатором у роботі юридичних та шкільних психологів. Розроблена програма психокорекції може бути впроваджена в діяльність психологічних служб, центрів соціальної реабілітації та ювенальної превенції.

Ключові слова: особистість злочинця, особистість правопорушника, девіантна поведінка, делінквентна поведінка, особистість неповнолітнього правопорушника.

SUMMARY

Plaksina Yu. O. Psychological Characteristics of the Personality of a Criminal and an Offender.

Bachelor's Qualification Thesis

Object of the research: the personality of an offender and a criminal.

Subject of the research: psychological characteristics of offenders' and criminals' personalities (based on adolescents demonstrating unlawful behavior).

Purpose of the qualification thesis: to theoretically substantiate and empirically investigate the psychological characteristics of the offender's personality, as well as to develop and test a psychological correction program aimed at their modification.

Research hypothesis: the group-based corrective and developmental program will be effective if it is designed considering the identified specific "criminogenic complex" (high impulsivity, neuroticism, and anxiety) and is focused on reducing the negative consequences of destructive family upbringing experienced by juvenile offenders.

Research methods. To achieve the research objective and test the hypothesis, a set of methods was employed, including: theoretical methods (analysis, synthesis, comparison, and generalization of scientific literature); empirical methods (observation, interview, and testing using a psychodiagnostic toolkit comprising the "Pictogram" projective technique, H. Eysenck's Personality Inventory (EPI), R. Cattell's 12-Factor Personality Questionnaire (Children's Personality Questionnaire – CPQ), and the "Adolescents About Parents" questionnaire (ADOR)); methods of mathematical statistics, including calculation of arithmetic means and assessment of the significance of differences using Student's t-test.

Scientific novelty of the qualification thesis lies in the comprehensive empirical investigation of the psychological profile of offenders under conditions of contemporary social instability, the identification of the role of family deprivation in the development of criminogenic personality traits, and the development and testing of

a targeted psychological correction program adapted to the identified distortions in the emotional and volitional sphere.

Practical significance of the study consists in the fact that the identified set of offender personality characteristics can serve as a reliable prognostic indicator in the work of legal and school psychologists. The developed psychological correction program may be implemented in the activities of psychological services, social rehabilitation centers, and juvenile prevention agencies.

Keywords: criminal personality, offender personality, deviant behavior, delinquent behavior, juvenile offender personality.

ЗМІСТ

ВСТУП	9
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ ТА ПРАВОПОРУШНИКА	12
1.1. Сутність поняття соціальної норми та нормативної поведінки.....	12
1.2. Теоретико-методологічний аналіз протиправної та злочинної поведінки.....	19
1.3. Типологічний аналіз протиправної та злочинної поведінки.....	26
1.4. Соціально-психологічна характеристика особистості злочинця та правопорушника.....	34
Висновок до розділу 1.....	45
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦІВ ТА ПРАВОПОРУШНИКІВ	46
2.1. Методика емпіричного дослідження психологічної характеристики особистості правопорушників.....	46
2.2. Характеристика методів дослідження протиправної поведінки підлітків.....	50
2.3. Аналіз та узагальнення результатів дослідження психологічної характеристики особистості правопорушників.....	55
Висновок до розділу 2.....	67
РОЗДІЛ 3. ПРОФІЛАКТИКА ТА КОРЕКЦІЯ ЗЛОЧИННОЇ ТА ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ	68
3.1. Методологічні підходи до профілактики та корекції злочинної та протиправної поведінки.....	68
3.2. Методи психокорекції злочинної та протиправної поведінки у дітей підліткового віку.....	74
3.3. Програма психологічної корекції злочинної та протиправної поведінки підлітків.....	77
3.4. Дослідження результатів впровадження психокорекційної програми.....	81
Висновок до розділу 3.....	87
ВИСНОВОК	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	92
ДОДАТКИ	97

ВСТУП

Актуальність проблеми дослідження психологічної характеристики особистості злочинця та правопорушника зумовлена значним зростанням рівня злочинності та девіантних проявів у суспільстві. Особливої гостроти ця проблема набула в умовах соціальної нестабільності та воєнного стану, що спричиняють глибокі трансформації у ціннісно-нормативній сфері громадян. Процес криміналізації суспільства нерозривно пов'язаний із деформацією особистості, зародження якої найчастіше відбувається ще у підлітковому віці. Саме в цей період інтенсивного онтогенезу формується ядро майбутньої особистості: її соціальні установки, моральні імперативи та поведінкові патерни.

У сучасному середовищі фіксується стрімке зростання таких явищ, як агресивна поведінка, вандалізм, кіберзлочинність, залучення до екстремістських рухів та кримінальних субкультур. Злочинна поведінка не виникає спонтанно; вона є наслідком складної взаємодії індивідуально-типологічних особливостей та деструктивного впливу мікросоціуму (зокрема, дисфункціонального сімейного виховання та ослаблення ролі освітніх інститутів). Психологічні дослідження доводять, що саме глибинні особистісні чинники (високий рівень нейротизму, агресивності, імпульсивності, дефіцит емпатії та соціальної відповідальності) є базовими детермінантами переходу особи на злочинний шлях. У зв'язку з цим, глибоке розуміння психологічного профілю правопорушника є необхідною умовою для розробки ефективних систем превенції та ресоціалізації. Враховуючи значущість цієї проблеми, темою кваліфікаційної роботи було обрано «Психологічна характеристика особистості злочинця та правопорушника».

Об'єкт дослідження: особистість злочинця та правопорушника.

Предмет дослідження: психологічні характеристики особистості злочинців та правопорушників (на прикладі підлітків із проявами протиправної поведінки).

Мета кваліфікаційної роботи: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психологічні характеристики особистості правопорушника, а також розробити й апробувати програму їх психологічної корекції.

Завдання дослідження:

- здійснити аналіз науково-психологічних джерел щодо проблеми злочинної та протиправної поведінки;
- визначити ключові детермінанти та структурні компоненти психологічного профілю правопорушника;
- провести емпіричне дослідження індивідуально-психологічних чинників протиправної поведінки (на базі підліткової вибірки);
- виявити специфічні особистісні характеристики правопорушників порівняно з особами з нормативною поведінкою;
- дослідити вплив мікросоціального (сімейного) середовища на формування криміногенних рис особистості;
- розробити, впровадити та оцінити ефективність групової корекційно-розвивальної програми.

Гіпотеза дослідження: групова корекційно-розвивальна програма виявиться ефективною, якщо вона буде розроблена з урахуванням виявленого специфічного «криміногенного комплексу» (високої імпульсивності, нейротизму, тривожності) та спрямована на нівелювання наслідків деструктивного сімейного виховання правопорушників.

Теоретична основа роботи. Теоретична сутність та класифікація соціальної норми представлена у працях Н. М. Знаковської, О. В. Шарапова, Н. Ю. Максимової, Н. В. Рєпіної, Т. З. Герасиміва. Визначення, форми та критерії злочинної поведінки досліджувалися В. Бездольною, Л. А. Бартків, І. Ф. Аршавою, О. М. Макаренком, І. О. Бандуркою, В. А. Кикоть. Психологічні характеристики злочинця та шляхи корекції протиправної поведінки широко представлені в роботах В. І. Силенкова, Є. В. Заїки, С. Л. Ящук, Т. Є. Федорченко, І. А. Горькової, О. С. Товканця та інших.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та перевірки гіпотези використовувався комплекс методів:

- **теоретичні:** аналіз, синтез, порівняння та узагальнення наукової літератури;
- **емпіричні:** спостереження, бесіда, тестування із застосуванням психодіагностичного комплексу: проєктивна методика «Піктограма»; особистісний опитувальник Г. Айзенка (EPI); 12-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла (дитячий варіант CPQ); опитувальник «Підлітки про батьків» (ADOR);
- **методи математичної статистики:** розрахунок середніх арифметичних значень, оцінка достовірності відмінностей за допомогою t-критерію Стьюдента.

Наукова новизна кваліфікаційної роботи полягає у комплексному емпіричному дослідженні психологічного профілю правопорушника в сучасних умовах соціальної нестабільності, визначенні ролі сімейної депривації у формуванні криміногенних рис особистості, а також у розробці та апробації цільової психокорекційної програми, адаптованої до виявлених деформацій емоційно-вольової сфери.

Теоретична значущість роботи полягає в уточненні наукових уявлень про психологічну структуру особистості злочинця та правопорушника і механізми девіантогенезу в умовах сучасних суспільних криз.

Практична значущість полягає в тому, що виокремлений комплекс особистісних характеристик злочинця може слугувати надійним прогностичним індикатором у роботі юридичних та шкільних психологів. Розроблена програма психокорекції може бути впроваджена в діяльність психологічних служб, центрів соціальної реабілітації та ювенальної превенції.

Структура кваліфікаційної роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 90 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ ТА ПРАВОПОРУШНИКА

1.1. Сутність поняття соціальної норми та нормативної поведінки

Феномен норми відзначається багаторівневою структурою. Якщо в ретроспективі під нормою розуміли слідування історично зумовленим та прагматичним положенням, які детермінувалися панівними соціальними класами чи етнонаціональними групами, то в сучасному науковому дискурсі вона інтерпретується як дескриптор суспільно необхідного й конструктивного функціонування систем. Ця тенденція екстраполюється як на макрорівень (соціальні інститути й суспільство загалом), так і на мікрорівень (індивідуальна активність та патерни взаємодії в малих групах). Зокрема, у дослідженнях Н. М. Знаковської акцентується увага на тому, що нормативи постають як фіксовані в межах конкретної спільноти чи соціогрупи стандарти. Зазначені еталони зазвичай визначають як соціальні очікування (експектації) або поведінкові взірці, порівняння з якими дає змогу верифікувати доречність та прийнятність тих чи інших вчинків індивіда. Своєю чергою, у межах природничого та соціогуманітарного знання категорія норми репрезентує гранично допустимі параметри, що гарантують збереження та розвиток конкретної системи [25].

Як зауважує О. В. Шарапова, у буденній свідомості поняття «норма» корелює із характеристиками «пересічний», «ординарний» або «середньостатистичний», хоча в окремих контекстах воно зближується з категорією «ідеал» — ментальною моделлю, що акумулює найкращі людські чесноти, які виступають рушіями цивілізаційного поступу [64]. У працях Н. Ю. Максимової диференційовано два ключові методологічні підходи до експлікації даного феномену:

– негативний вектор: у межах якого нормативність (або здоров'я) трактується через дефіцит або повну відсутність деструктивних ознак та аномалій;

– позитивний вектор: орієнтований на детекцію еталонних моделей, наділених оптимальними й бажаними властивостями [39].

Своєю чергою, Н. В. Рєпіна пропонує класифікувати аналізоване поняття відповідно до сфер його практичного застосування:

1. Біологічний вимір: процеси та стани, які мають природний генезис і не створюють загроз для соматичного функціонування організму.

2. Статистичний вимір: нормативними вважаються прояви, які є репрезентативними для більшості та локалізуються в межах медіани математичного розподілу. Слід додати, що такі показники не мають універсального характеру, адже розраховуються емпірично під конкретні соціодемографічні чи вікові когорти.

3. Психологічний вимір: безпосередньо корелює із ментальним здоров'ям особистості. Патологічними тут визнаються стани, що генерують стійкий внутрішній дискомфорт (зокрема, гіпертрофоване почуття провини, депресивні прояви, афективну лабільність) або зумовлюють дезадаптивні процеси (зниження здатності до повноцінного виконання професійних чи соціальних ролей).

4. Соціальний вимір: детермінується інтерналізованими суспільними стереотипами. Діяльність, яка вступає у суперечність із конвенційними правилами та звичаями певної спільноти, кваліфікується як відхилення.

5. Індивідуальний вимір: базується на суб'єктивних очікуваннях, персональному життєвому досвіді та внутрішніх орієнтирах індивіда [47].

Згідно з поглядами Т. З. Герасиміва, соціальна норма постає як імператив, взірець діяльності або легітимізована на певному етапі історичного генезису межа припустимої чи обов'язкової поведінки суб'єкта (чи спільноти) [12]. О. Л. Христук доповнює, що цей регулятор об'єктивується у широкому спектрі культурних артефактів: від повсякденних звичок, етикетних приписів, ритуалів та модних тенденцій до релігійних догматів, ціннісних орієнтацій та правових актів [61]. Таким чином, фундаментальним вододілом між нормою та девіацією

є деструктивний потенціал останньої, що створює реальні загрози для соціокультурного чи біологічного виживання індивіда.

Аналізуючи підходи до структурування нормативного простору, варто звернутися до класифікації М. В. Воронцової, яка диференціює соціальні норми за низкою критеріїв:

- за предметним змістом: правила, що впорядковують комунікативні процеси, майнові й правові відносини, регулюють інституційну діяльність або міждержавні зв'язки;
- за модальністю фіксації: жорстко кодифіковані (формалізовані) та лабільні (гнучкі);
- за суб'єктивним носієм: універсальні (загальнолюдські), соціетальні, локально-групові, колективні;
- за просторово-часовим масштабом: генеральні (загальні) та партикулярні (локальні);
- за інструментами забезпечення: ті, що спираються на внутрішній самоконтроль і переконання, на тиск громадської думки або на легітимне насильство й примус з боку владних інститутів;
- за функціональним спрямуванням: дескриптивно-оцінні, телеологічні (орієнтувальні), моніторингові (контролюючі), прескриптивні (регламентуючі), санкціонуючі (каральні) та мотивувальні (заохочувальні);
- за рівнем тривалості й стійкості: норми, що базуються на укорінених звичаях і традиціях, та ті, що позбавлені міцного історичного підґрунтя;
- за цільовою сферою: економічні, ідеолого-політичні, релігійні, естетичні тощо [11].

Н. Зобенко найбільш евристичним вважає розподіл регуляторів за сферою суспільних відносин, оскільки це дає змогу чітко окреслити їхній зміст:

1. Етичні норми: транслують ідеальні паттерни поведінки та моральні якості; вони функціонують у формі загальнолюдських констант, закріплених у світових релігіях, філософських системах, мистецтві, а також у міжнародно-правових деклараціях і конвенціях.

2. Моральні імперативи: тісно переплітаються з етичними, проте виступають як конкретизовані очікування-приписи певної соціогрупи щодо дихотомії добра і зла, справедливості, честі та обов'язку. Вони здебільшого позбавлені письмової кодифікації, а їх реалізація підтримується внутрішнім сумлінням особистості та неформальними санкціями оточення.

3. Релігійно-духовні правила: регламентують приватне та публічне життя прихильників певного культу, фіксуються в сакральних текстах і детермінуються теологічною доктриною чи її авторитетними інтерпретаціями.

4. Правові норми: загальнообов'язкові, формалізовані правила, що продукуються й охороняються державою через систему законодавчих і правоохоронних органів, знаходячи відображення у нормативно-правових актах (Конституції, законах, кодексах).

5. Політичні стандарти: структурують взаємодію між суб'єктами владних відносин і державами, фіксуючись у міжнародних договорах та пактах.

6. Корпоративно-організаційні норми: упорядковують діяльність всередині асоціацій, політичних партій, профспілок чи підприємств, закріплюючись у статутах, посадових інструкціях та локальних традиціях.

7. Естетичні еталони: відображають критерії прекрасного й потворного в культурі, мистецтві та повсякденні.

8. Культурні універсалії: забезпечують стабільність комунікаційних процесів у соціумі, поділяючись на загальнолюдські, етнічні, стратифікаційні (класові) та інтерперсональні [26].

У наукових пошуках О. В. Куришевої розроблявся концепт соціально-вікової норми як дескриптора психосоціального й когнітивного розвитку особистості, а також рівня її вихованості, що мають відповідати конкретному хронологічному етапу, причому психологічна оцінка цього явища вимагає врахування як загальних, так і онтогенетичних чинників [34]. Для верифікації відповідності дитячої поведінки нормативним показникам, І. В. Чорна пропонує спиратися на таку систему критеріїв:

1. Онтогенетична специфіка: певні поведінкові реакції є природними лише на конкретних вікових етапах (зокрема, сепараційна тривога у ранньому дитинстві є нормальним проявом, тоді як у пубертатному віці свідчить про аномалію).
2. Темпоральні характеристики деструкції: епізодична відмова від відвідування закладу освіти може тривати від кількох днів до тижня, проте якщо подібна поведінка фіксується впродовж кількох місяців, вона набуває статусу девіації.
3. Екзогенні тригери (життєвий контекст): стресові чинники, такі як народження сиблінга чи зміна місця проживання, здатні викликати тимчасові флуктуації в емоційно-поведінковій сфері.
4. Мікросоціокультурний контекст: поведінку індивіда необхідно інтерпретувати крізь призму стандартів його безпосереднього етнокультурного та соціального оточення, виявляючи толерантність до культурного плюралізму.
5. Рівень коморбідності порушень: пильної уваги потребують випадки, коли фіксуються поєднані емоційні та поведінкові аномалії, де регрес в одній сфері провокує дисфункцію інших.
6. Інтенсивність та інцидентність проявів: поодинокі й слабо виражені труднощі соціалізації є природними для процесу дорослішання, на відміну від систематичних і глибоких поведінкових розладів, що вимагає ретельного моніторингу їх частоти й тривалості.
7. Динаміка індивідуального стереотипу поведінки: порівняльний аналіз має здійснюватися не лише із середньостатистичними віковими зразками, а й із базовими, звичними для цієї дитини патернами; будь-які різкі трансформації, які неможливо пояснити природним дозріванням, є діагностично значущими.
8. Ситуативна зумовленість симптому: важливо фіксувати, чи виникає деструкція виключно у конкретних інтеракціях (наприклад, у взаєминах із батьками) чи має тотальний характер [63].

В. Бездольна концептуалізувала соціальну поведінку як упорядковану систему зовнішніх дій суб'єкта, яка реалізується завдяки свідомому вольовому контролю та забезпечує збалансовану взаємодію індивіда із середовищем на основі його ціннісно-нормативної структури й установок. Нормативна поведінка репрезентує патерни, що відповідають суспільним очікуванням, поділяються більшістю представників соціуму, отримують позитивне підкріплення від оточення та сприяють конструктивній адаптації [5].

Будь-які варіанти соціальної активності є репрезентантами нормативності, при цьому Л. П. Волченко класифікує її на три рівні:

- просоціальний: цілковито узгоджується із суспільними вимогами;
- асоціальний: займає маргінальне, прикордонне положення;
- антисоціальний: відкрито протиставляється суспільним інтересам та порушує чинні регулятивні механізми [8].

О. С. Тарновська пропонує оцінювати нормативність поведінки за допомогою таких критеріїв:

- статистичний параметр: охоплює прояви, властиві понад 50% генеральної сукупності, поєднуючись із якісним аналізом загрози життєдіяльності (так, тютюнопаління дорослого в межах статистичного підходу є відносно звичним, проте для дитини виступає аномалією, тоді як делікт чи суїцидальна активність маркуються як девіація через їхню деструктивність);
- соціально-нормативний параметр: дії, що відповідають актуальним вимогам і цінностям соціуму, маркуються як нормативні, тоді як девіантні форми вступають у конфлікт із панівними суспільними установками;
- функціональний параметр: передбачає телеологічний аналіз наслідків поведінки (корисна/шкідлива, адаптивна/дисфункціональна), де деструктивна активність апріорі визначається як аномальна, а самі норми легітимізуються професійними спільнотами або через законодавчі процедури;
- гомеостатичний параметр: нормою виступає комплекс реакцій, що гарантує ідеальну адаптацію суб'єкта до середовищних викликів, відповідно, патологія інтерпретується як дефіцит адаптаційного потенціалу;

– індивідуально-психологічний параметр: відображає сучасну тенденцію до гуманізації науки, де вимоги до особистості включають не лише конформізм щодо соціальних приписів, а й здатність до автентичного самобуття та рефлексії;

– психопатологічний параметр: диференціює акти активності за дихотомією «здоров'я – нозологія». Проте протиправні дії самі по собі не є окремими нозологічними одиницями в медичних класифікаціях, так само як і наявність психічного розладу не завжди детермінує девіантні вчинки [54].

Як приклад нормативності дослідниця наводить етичну (просоціальну) поведінку, що репрезентує цілісну систему вчинків суб'єкта, які гармоніюють із чинними морально-правовими стандартами суспільства. Вона базується на раціональному виборі та усвідомленому пошуку компромісу між егоїстичними інтенціями індивіда та інтересами загалу. Натомість нетипова (ненормативна) поведінка детермінується виходом за межі чинних соціокультурних обмежень і властива меншості. Спочатку вона може викликати стигматизацію чи подив, проте згодом нерідко інтерпретується як креативна інновація, що стимулює суспільний прогрес.

Л. А. Бартків розмежовує дві модальності нестандартної поведінки:

1. Креативна (творча) поведінка: продукує новаторські ідеї, має прогресивний характер і здатна трансформувати застарілі нормативні системи, попри первинний резистанс соціуму;

2. Протиправна (девіантна) поведінка: має деструктивний або аутодеструктивний вектор, веде до хронічної дезадаптації особистості та викликає негативні санкції з боку суспільства [4].

Таким чином, ми бачимо, що на даний момент не вироблено єдиної точки зору на сутність, природу та критерії розмежування норми та протиправності. Однак, більшість авторів, аналізуючи протиправну і злочинну поведінку в більшості випадків акцентують увагу саме на порушенні законодавства.

1.2. Теоретико-методологічний аналіз протиправної та злочинної поведінки

У психологічній науці категорія «поведінка» є базовим конструктом для опису інтегральної активності суб'єкта (разом із пізнанням та інтерперсональною комунікацією). Сучасна епістемологічна парадигма відмовляється від механістичного розуміння поведінки як простої відповіді на зовнішні подразники. У її структурі чітко розмежовують нормативні (соціально узгоджені) та девіантні (протиправні) прояви. При цьому соціальна норма постає як стабільний інструмент регуляції та соціального контролю. Звідси випливає, що протиправна активність є специфічною формою людської діяльності, якій притаманні всі загальні психологічні атрибути поведінкових актів особистості, на що вказував Ю. Л. Заросинський [23].

У зарубіжному науковому просторі психологія протиправної поведінки конституювалася як автономна академічна дисципліна. Зокрема, А. Коен пропонував розглядати девіацію як діяльність, що суперечить інституціоналізованим експектаціям (очікуванням, які визнані легітимними та поділяються більшістю членів конкретної системи). Девіантною також позначають активність, що порушує рольові приписи та групові стандарти. Водночас частина дослідників оперує переважно поняттям «експектації», тоді як інші віддають перевагу категоріям «аттїтюд» (ціннісні установки, зразки). Варто наголосити, що аномалії можуть фіксуватися не лише на рівні поведінкових актів, а й у сфері ідеології чи індивідуальних переконань. Досить часто протиправну поведінку детермінують через характер суспільної реакції на неї, описуючи її як відхилення від стандартів групи, що тягне за собою правові чи пенітенціарні наслідки, примусову ізоляцію або медичне втручання.

Н. В. Ківенко, І. І. Лановенко та П. В. Мельник у своїх наукових працях систематизували напрацювання щодо девіантогенезу та виокремили чотири провідні методологічні підходи до типізації поведінкових аномалій:

1. **Соціально-правовий підхід.** Поєднує юридичний та соціологічний вектори. Соціологія інтерпретує девіації як масові соціальні явища, класифікація яких здійснюється за такими параметрами:

- за просторово-демографічним масштабом: поодинокі (індивідуальні) та масові;
- за вектором наслідків: конструктивні (позитивні) та деструктивні (негативні);
- за суб'єктною структурою: девіації окремих індивідів, неформальних асоціацій (зокрема, кримінальних угруповань), легітимних інституцій або умовних демографічних груп (наприклад, адиктивна поведінка);
- за об'єктом посягання: майнові, делікти в економічній сфері, побутові порушення тощо;
- за часовою тривалістю: транзиторні (одноразові) та персистуючі (тривалі);
- за характером порушеного нормативного інституту: криміналітет, токсикоманія та наркотизація, хронічний алкоголізм, комерційний секс, терористична діяльність, системна корупція, залученість до тоталітарних деструктивних культів тощо.

2. **Педагогічний підхід.** Характеризується меншим рівнем диференціації та часто запозичує понятійний апарат суміжних дисциплін. Тут категорія «девіантна поведінка» нерідко синонімізується із поняттям «дезадаптація». Оскільки ключовим завданням педагогіки є навчання та дидактичний вплив, структура шкільної дезадаптації охоплює хронічну неуспішність, руйнування інтерперсональних зв'язків у колективі, емоційну депривацію та супутні поведінкові порушення: пропуски занять, конфліктність, агресивні спалахи, опозиційно-зухвалий розлад, тютюнопаління, дрібне хуліганство, патологічну брехливість, крадіжки, експериментування з психоактивними речовинами, бродяжництво, а також інтернет-адикції та залученість до небезпечних релігійних угруповань.

3. **Медичний підхід.** Сфокусований на ситуаціях, коли поведінкові девіації перетинають межу між акцентуаціями та нозологіями, переходячи в площину клінічної медицини (наприклад, коли епізодичне вживання хімічних речовин трансформується у синдром залежності). Нозологічна верифікація поведінкових розладів спирається на віковий та психопатологічний критерії. Зокрема, у Міжнародній класифікації хвороб (МКХ-11) виокремлено такі класи розладів:

- у *дорослому віці*: психічні та поведінкові розлади внаслідок вживання психоактивних речовин (F10-F19); поведінкові синдроми, детерміновані фізіологічними чинниками та соматичними порушеннями (розлади харчової поведінки, сну, сексуальні дисфункції, зловживання неаддиктивними агентами) (F50-F59); глибокі розлади особистості та поведінки у зрілому віці, включно з аномаліями потягів та звичок, а також статевою ідентифікацією (F60-F69);

- у *дитячому та підлітковому віці*: емоційно-поведінкові розлади з раннім маніфестом (F90-F99), що охоплюють гіперкінетичні синдроми, розлади соціального функціонування, енурез, логоневрози (заїкання) тощо. Клінічний діагноз верифікується за умови одночасної наявності комплексу симптомомокомплексів, що стабільно фіксуються впродовж щонайменше піврічного терміну.

4. **Психологічний підхід.** Базується на соціально-психологічній специфіці та внутрішніх механізмах різних типів девіацій. Для класифікації застосовують параметри структури поведінки, її телеологічні (цільові) орієнтири, мотиваційну спрямованість, рівень заподіяної шкоди та індивідуально-стилістичні паттерни суб'єкта.

Біля витоків соціологічного вивчення девіантогенезу стояв Е. Дюркгейм, який концептуалізував термін «аномія». У своїй класичній монографії «Самогубство» він визначив аномію як стан нівелювання або деструкції ціннісно-нормативної архітектури суспільства, зумовлений радикальними соціетальними трансформаціями, що призводить до системної дезорганізації.

Дюркгейм обґрунтував тезу про те, що девіація є таким самим природним та функціональним елементом суспільного буття, як і конформізм. Відхилення від норм виконує позитивну роль: воно мобілізує суспільну реакцію, що консолідує соціум, сприяє оптимізації соціальних стандартів [29, с. 123].

Згідно з концепцією Т. П. Момток, стан аномії інтерпретується як наслідок структурного дисбалансу чи конфлікту між «культурою» (легітимними цілями суспільства) та «соціальною структурою» (інституційними інструментами їх досягнення), що змушує індивідів вдаватися до нелегальних способів задоволення потреб. У межах цієї моделі виділяють п'ять стратегій «аномічної адаптації» на соціальний тиск:

- конформність: лояльність як до загальноприйнятих цілей, так і до засобів їх реалізації;
- інновація: прийняття суспільних цілей при повному запереченні схвалюваних способів їх досягнення (рекет, шантаж, спекулятивні схеми);
- ритуалізм: абсолютизація формальних процедур і засобів при повній втраті первинних цілей (яскравим прикладом є бюрократія);
- ретритизм (ескапізм): тотальне заперечення як панівних цілей, так і інституційних засобів, що притаманно маргіналізованим групам (особам із хронічними адикціями, бродягам);
- бунт (неоконформізм): активне відчуження від чинних стандартів, спрямоване на заміну існуючих цілей новими суспільними моделями [42].

Н. В. Ківенко, І. І. Лановенко та П. В. Мельник у своїх працях також звертаються до спадщини Себастьяна де Гразія, який диференціював «просту» та «гостру» форми аномії. «Проста» форма маніфестує через ціннісні конфлікти, що породжують кризові явища в мистецтві й літературі, або детермінується через відчуження, деперсоналізацію та гіперконкурентне середовище. «Гостра» ж форма спричиняється тотальною деструкцією світоглядної системи, що провокує масові радикальні рухи, сплеск суїцидальної активності та зростання психічної захворюваності. Систематизуючи теоретичний спадок Т. Парсонса, дослідники наголошують, що він розглядав девіацію крізь призму аномічних станів —

ситуацій, коли норми та цінності втрачають свою імперативну силу або перестають слугувати чіткими орієнтирами поведінки індивідів.

Натомість Г. Беккер доводив, що певний рівень аномічності імманентно притаманний будь-якій соціальній системі через дефекти соціалізації, соціокультурні інновації та внутрішні структурні суперечності, а Н. Дж. Смелзер виокремлював три обов'язкові компоненти девіантного акту: суб'єкт поведінки; нормативне очікування, що виступає точкою відліку; та референтна група чи індивід, які здійснюють санкціонуючу реакцію. Ж.-Н. Фішер пов'язував девіацію із соціокультурною матрицею конкретної системи: у разі трансформації цінностей автоматично переформатовуються й межі девіантності. Він стверджував, що девіація виступає як сконструйована соціальна реальність, яка володіє потенціалом для ініціювання соцієтальних змін [39].

Вітчизняна психологічна школа, визнаючи роль ендогенних (біологічних) факторів, послідовно обстоює тезу, що формування особистості та її нормативної структури є результатом її активної інтеграції в соціокультурне середовище [2; 6; 9; 14; 18; 21; 27; 33; 35; 38; 45; 61; 62 та ін.]. Серед вітчизняних дефініцій «протиправної поведінки» варто виділити такі:

У працях І. Ф. Аршави протиправна поведінка трактується як упорядкована система вчинків особистості, що демонструє відхилення від експліцитних чи імпліцитних нормативних систем — чи то в юридичній, ментальній, моральній, чи загальнокультурній площинах [2];

Н. М. Знановська дефінує її як стійку поведінкову систему особистості, що суперечить фундаментальним соціальним нормам, завдає реальних збитків суспільному прогресу або самій особі та корелює з процесами соціальної дезадаптації [25];

Н. М. Савіна розглядає цей феномен як фіксований стереотип поведінкового реагування, пов'язаний із руйнуванням нормативних приписів у мікросоціумі (сімейному, шкільному середовищі) та малих статевовікових групах, що виступає чинником соціальної дезадаптації [48];

Л. М. Вольнова у своїх розвідках представляє протиправну поведінку як дискретний вчинок, що може об'єктивуватися у формі дії, бездіяльності, вербальних актів, невербальної експресії (жестів, поглядів, паралінгвістичних характеристик) або цілісного діяння, орієнтованого на деструкцію чи подолання встановлених соціальних обмежень [10].

О. М. Макаренко та А. О. Андрейчева деталізували специфічні ознаки девіантної поведінки особистості:

1. **Невідповідність конвенційним нормам.** Необхідно враховувати історичну релятивність та динаміку соціальних норм (наприклад, суттєву трансформацію ставлення до тютюнопаління залежно від історичної епохи та національного контексту).

2. **Генерація негативних санкцій з боку оточення.** Реакція соціуму може варіюватися від морального осуду до формальних правових і кримінальних покарань. Попри превентивну функцію, санкції часто запускають механізми стигматизації. Соціальне таврування поступово трансформує самосвідомість суб'єкта, формуючи девіантну ідентичність, що блокує конструктивні зміни та стимулює рецидивну протиправну поведінку.

3. **Завдання реальних збитків суб'єкту або оточенню.** Йдеться про матеріальну чи моральну шкоду, дезорганізацію публічного порядку, фізичну агресію або соматичне руйнування.

4. **Стійкий, рецидивний характер проявів.** Поодинокі деструктивні акти (наприклад, одноразовий делікт дитини з метою придбання солодошів) не є достатньою підставою для діагностики девіації; натомість систематичне та раціонально вмотивоване викрадення цінностей свідчить про стійке відхилення. Проте цей критерій має винятки: зокрема, навіть єдина суїцидальна спроба через свій екстремальний характер апіорі розцінюється як девіація.

5. **Конгруентність загальній спрямованості особистості.** Поведінковий акт не повинів виступати виключно як прояв гострого психозу, посттравматичного стресового розладу, афективної реакції на кризу (наприклад, реакції горя) або реалізації права на самооборону.

6. **Локалізація в межах психіатричної норми.** Девіантні прояви не слід ототожнювати із психічними захворюваннями, хоча вони можуть демонструвати коморбідність. Патологічні форми активності, зумовлені ендогенними психічними хворобами, вимагають насамперед медичної корекції та є прерогативою клінічної психіатрії.

7. **Асоціація із проявами соціальної дезадаптації.** Подібна активність не обов'язково завершується летально чи призводить до хвороби, проте вона неминуче ініціює або поглиблює стан соціальної дезадаптації суб'єкта, який, своєю чергою, може виступати потужним тригером подальшого девіантогенезу.

8. **Віково-статева та індивідуально-типологічна варіативність.** Відображаючи специфіку взаємодії індивіда з соціумом, девіація має надзвичайно різноманітну внутрішню архітектуру; аналогічні види протиправних дій характеризуються специфічним психологічним наповненням у різних суб'єктів залежно від віку та статі [38].

Узагальнюючи вищезазначене, можна констатувати, що попри теоретичне розмаїття, більшість дослідників солідаризуються в розумінні протиправної поведінки як сукупності дій, що суперечать традиційним правовим, морально-етичним та культурним кодексам чи суспільним очікуванням. Девіація постає як деструктивна конфронтація індивіда із домінуючими цінностями суспільства, де ключовим маркером є порушення соціальних меж. Натомість норма інтерпретується як збалансована, гармонійна діяльність, що інтегрує соціальну відповідальність, адаптивність, високий рівень психічної саморегуляції, духовні орієнтири, моральну свідомість та прагнення до самоактуалізації.

Формування протиправної поведінки завжди базується на розриві між діяльністю суб'єкта та стандартами його референтної групи чи суспільства. Вона характеризується переважно деструктивною спрямованістю, чіткими гендерними, віковими та індивідуально-типологічними особливостями, викликає стигматизацію й осуд з боку соціуму, а також неминуче супроводжується психосоціальною дезадаптацією та особистісним регресом.

1.3. Типологічний аналіз протиправної та злочинної поведінки

Протиправна поведінка, виступаючи антиподом нормативності й внутрішньої гармонії особистості, відзначається значним різноманіттям своєї внутрішньої структури, форм об'єктивації та типів. Під типами протиправних проявів розуміють специфічні варіанти відхилень, диференціація яких здійснюється на основі особливостей взаємодії суб'єкта з навколишньою реальністю та внутрішніх психологічних механізмів девіантогенезу. Значна когорта вітчизняних дослідників [1; 3; 16; 20; 23; 30; 32; 44; 49; 52; 56 та ін.] вважає методологічно виправданою тріадичну класифікацію протиправної поведінки, що включає:

- злочинну (кримінальну);
- делінквентну;
- аморальну.

Зазначені категорії виокремлюються з урахуванням специфіки індивідуального реагування особистості на суспільні вимоги та внутрішніх чинників девіантної активності.

Як зазначає В. А. Кикоть, кримінальною визначається особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачене кримінальним законом. У глобальному масштабі такі акти, як позбавлення життя, сексуальне насильство та жорстокі деструктивні вчинки, традиційно маркуються як тяжка девіація, хоча в особливих умовах (зокрема, під час ведення бойових дій) застосування зброї та знищення ворога набуває легітимного характеру. У вітчизняному науково-практичному дискурсі делінквентність зазвичай інтерпретується як протиправна або правопорушна діяльність, яка за ступенем суспільної небезпеки не підпадає під норми кримінального кодексу й не тягне за собою відповідного покарання. Низка дослідників пропонує застосовувати віковий критерій для диференціації цих понять, трактуючи делінквентну поведінку як правопорушення, вчинені неповнолітніми, тоді як кримінальна активність визнається прерогативою повнолітніх суб'єктів [28].

Зі свого боку, Р. В. Сафіна наголошує на доцільності розподілу протиправних проявів на два генеральні вектори — делінквентний та неделінквентний [49]. До спектра делінквентних характеристик зазвичай зараховують високу агресивність, патологічну брехливість, вороже й опозиційне ставлення до батьків та педагогів, бродяжництво (дромоманію), систематичні прогули занять, жорстокість щодо молодших або тварин, а також використання ненормативної лексики. Оскільки згадані поведінкові риси за своєю суттю є аморальними та вступають у пряме протиріччя із загальнолюдськими цінностями, у практичній діагностиці виникають значні труднощі при розмежуванні делінквентних та суто моральних проступків. Делінквентні та злочинні акти мають виражений антисоціальний характер, тоді як аморальна поведінка здебільшого відображає асоціальні аномалії характеру й деформації емоційно-вольової сфери, які, проте, виступають потужним предикатом (підґрунтям) для подальших кримінальних чи делінквентних ексцесів [49].

У дослідженнях І. О. Бандурки запропоновано класифікацію, в межах якої виокремлюються такі взаємопов'язані види девіацій: асоціальна (яка охоплює деструктивні та аморальні прояви), делінквентна (що межує з кримінальною) та безпосередньо злочинна поведінка [3].

А. П. Гусак у структурі відхилень від нормативного вектора виділяє асоціальний тип, диференціюючи його за внутрішнім змістом на такі орієнтації [16]:

- **корислива спрямованість** (реалізується через крадіжки, розкрадання майна, шахрайство);
- **агресивна орієнтація** (об'єктивується у формі хуліганства, нанесення побоїв, вербальних образ);
- **соціально-пасивний тип** (виявляється через ухилення від цивільних та громадянських обов'язків, повний відхід від активного суспільного життя).

Зазначені девіації суттєво різняться за своєю телеологічною (цільовою) структурою, психологічним змістом та ступенем суспільної небезпеки. Будь-який девіантний акт постає як деструктивна й дезадаптивна спроба подолання

зовнішніх або внутрішніх криз, репрезентуючи «помилкові еталони вирішення конфлікту» [16]. Вони формують так зване «тверде ядро» протиправної поведінки, куди традиційно відносять злочинність, хронічний алкоголізм, наркоманію, проституцію та суїцидальну активність. Дослідник зауважує, що девіація ніколи не є ізольованою; вона завжди має «зони змішування», які, залежно від соціокультурного контексту, можуть інтерпретуватися як у межах умовної норми, так і як хворобливі (патологічні) прояви, або ж взагалі ігноруватися, якщо рівень толерантності суспільства до цих явищ є високим [16].

У межах дитячої та підліткової психіатрії, а також клінічної психології, делінквентні та протиправні прояви жорстко розмежовуються на патологічні та непатологічні форми. Як зазначав Ю. А. Клейберг, непатологічні варіанти порушень поведінки детерміновані процесами соціального дозрівання, психосоціальною незрілістю особистості, дефіцитом або деформацією її морально-ціннісних установок за умови відсутності стійкої дисгармонії особистісних властивостей у структурі сформованого патохарактерологічного синдрому. До цієї категорії належать ситуаційно-оцінні характерологічні реакції (зокрема, реакції активного чи пасивного протесту, емансипації, мікрогрупування), а також стани хронічної педагогічної та мікросоціальної занедбаності. Зазначені прояви характеризуються високою пластичністю і піддаються ефективній корекції за допомогою комплексних психолого-педагогічних та соціальних заходів.

Натомість патологічні форми поведінкових відхилень (відповідно до клініко-медичного підходу) репрезентують стійкі розлади особистості, що супроводжуються вираженою патологією потягів, емоційною лабільністю, дисгармонією психічної структури, а також тривалими патохарактерологічними реакціями (активного протесту, негативної імітації, спотвореної гіперкомпенсації). Головною ознакою патологічних форм є персистуючий (стійкий) характер проявів, тотальність та глибина психосоціальної дезадаптації індивіда.

У наукових розвідках А. В. Демічевої [18] здійснено детальний аналіз базових форм протиправної поведінки, серед яких виокремлено: агресивну та аутоагресивну активність, алкоголізацію, наркоманію (включно з токсикоманією), проституцію, а також новітні форми психологічних залежностей — ігроманію (лудоманію) та інтернет-адикцію. Розглянемо їхній психологічний зміст детальніше:

1. Агресивна поведінка

Під агресією розуміють цілеспрямовану фізичну або вербальну діяльність, орієнтовану на заподіяння шкоди, фізичних чи психологічних страждань іншому суб'єкту або об'єкту. Вона може об'єктивуватися у прямій і відкритій формі. Серед поведінкових паттернів виділяють такі види агресивних дій:

- **фізична агресія** (безпосередній фізичний напад на людину або руйнування предметів);
- **непряма агресія** (латентні форми впливу: поширення злісних чуток, пліток, уїдливі жарти, а також неконтрольовані афективні вибухи люті, що виражаються через крик);
- **схильність до роздратування** (експресивна готовність до маніфестації негативних емоцій при найменшому зовнішньому фрустраційному збудженні);
- **негативізм** (опозиційна модель поведінки, що варіюється від пасивного опору та ігнорування вимог до активної боротьби з авторитетами);
- **образа** (глибокі почуття ненависті, заздрості та ворожості до оточення, викликані реальним або уявним обмеженням прав);
- **підозрілість** (континуум від гіпертрофованої обережності й недовіри до стійкого переконання в тому, що оточуючі мають ворожі наміри й планують завдати шкоди);
- **вербальна агресія** (екстериоризація негативних почуттів через форму комунікації: сварки, крик, або через її семантичний зміст: погрози, образи, лайка);

- **фізичний напад**, який через свій деструктивний характер найчастіше безпосередньо трансформується у кримінально карану поведінку.

2. Аутоагресивна поведінка

На відміну від гетероагресії, аутоагресія характеризується спрямованістю деструктивного вектора на самого суб'єкта (завдання шкоди власному соматичному чи психічному здоров'ю). Водночас виділяють інфантильний (демонстративний) різновид аутоагресії, де самоушкодження тісно переплітається із прихованим прагненням маніпулювати близьким оточенням або карати його в такий нетрадиційний спосіб. У класичних соціологічних працях Е. Дюркгейма обґрунтовано виокремлення двох ключових форм такої поведінки: завершене самогубство (**суїцидальна поведінка**) та навмисне самоушкодження (**парасуїцидальна поведінка**). Диференціація між ними базується на кінцевій телеологічній меті (прагнення до повної деструкції життя чи завдання каліцтва/фізичного болю) та рівні летальності обраного способу.

Спектр суїцидальних методів охоплює: асфіксію (самоповішення), самоутоплення, самоспалення, навмисне отруєння токсичними чи медикаментозними препаратами, застосування вогнепальної або колючо-ріжучої зброї, використання дії електричного струму, падіння з висотних споруд (зацепінг, руфінг як приховані форми), повну відмову від їжі, а також умисне піддання організму критичному перегріванню чи переохолодженню. До найбільш небезпечних психопатологічних синдромів, які виступають ендогенними предикатами суїцидальної та парасуїцидальної активності, належать: ендогенні та реактивні депресивні стани, гіпертрофований іпохондричний синдром, дисморфоманічні переживання (неприйняття власного тіла), вербальний імперативний галюциноз, а також паранояльні та параноїдні структури свідомості.

3. Алкоголізм алкоголізм інтерпретується як хронічне, прогресуюче захворювання, стрижневим симптомом якого є формування стійкої психічної та фізичної залежності від етанолу. З соціально-психологічних позицій — це поширена форма протиправної та девіантної поведінки, що характеризується

патологічною потребою у споживанні спиртних напоїв і призводить до стійкої соціально-моральної деградації особистості. При гострій алкогольній інтоксикації токсини швидко долають гематоенцефалічний бар'єр, викличучи виражені порушення у функціонуванні нервових клітин головного мозку, що призводить до блокування процесів самоконтролю, критичності мислення та концентрації уваги.

4. Наркоманія, що у дослідженнях Г. П. Гвоздевої проходить дві послідовні стадії формування [13]:

- **неболісне (епізодичне) вживання:** коли суб'єкт зберігає здатність припинити прийом речовини за власним вольовим рішенням; на цьому етапі перші спроби часто супроводжуються вираженими захисними соматичними реакціями та неприємними відчуттями (нудотою, запамороченням, хаотичними галюцинаціями);

- **болісне вживання (сформована залежність):** коли індивід повністю втрачає здатність до самостійної відмови від психоактивної речовини через розвиток синдрому позбавлення (абстиненції).

З соціологічної точки зору наркоманія постає як процес повної деструкції моральних імперативів та тотального розпаду особистісної структури [13].

Л. М. Вольнова вказує, що провідним мотивом є прагнення до багаторазового вдихання токсичних випарів задля досягнення специфічного стану сп'яніння, яке дає їм змогу спостерігати яскраві візуальні галюцинації («дивитися мультики»), які, на думку, вони здатні суб'єктивно «програмувати». Фундаментальна загроза наркотизації полягає в тому, що інтелектуальна та особистісна деградація за умов соматогенезу розвивається у 10–20 разів швидше, ніж при звичайному алкоголізмі. У наркозалежних повністю нівелюється інтерес до навчальної діяльності, руйнуються конструктивні соціальні зв'язки, гіпертрофуються егоїстичні риси характеру, розвиваються патологічна брехливість та лицемірство. Уся психічна діяльність та увага концентруються виключно на домінанті пошуку й придбання чергової дози речовини.

5. Проституція як феномен об'єктивується через систематичне задоволення сексуальних потреб клієнтів за грошову чи іншу матеріальну винагороду, виступаючи формою комерціалізації власного тіла. Поведінкова архітектура неповнолітніх, залучених до сфери секс-послуг, має низку специфічних відмінностей від комерційного сексу дорослих: повна неусвідомленість довгострокових життєвих наслідків; отримання оплати у нееквівалентних формах (гаджети, одяг, продукти харчування, тимчасове житло); готовність до реалізації сексуальних дій у будь-яких небезпечних та непристосованих місцях за першою вимогою клієнта; висока коморбідність із вживанням масивних доз алкоголю чи важких наркотиків; виражений правовий нігілізм; вимушена дискретність (перерви в діяльності, зумовлені перебуванням у соціально-реабілітаційних притулках чи поверненням до родини); а також висока вразливість до шантажу й залякування з боку організаторів через погрози оприлюднення роду їхніх занять.

Дитина, яка інтегрується у простір комерційного сексу, проходить послідовні етапи деструктивної трансформації нормативної поведінки на протиправну:

6. Ігроманія (лудоманія) – аномалія, що репрезентує розлад емоційно-вольової сфери та потягів, що належить до класу нехімічних (поведінкових) залежностей. У працях І. Ковалю обґрунтовується психологічна спорідненість азартної гри із дією наркотичних речовин: людська психіка, окрім задоволення базових вітальних потреб, постійно прагне до отримання специфічного гедоністичного підкріплення, потужним штучним джерелом якого і стає ігровий процес [33]. Серед глибинних психологічних причин формування лудоманії виділяють: хронічний дефіцит позитивних емоцій («безрадісне життя»), психосексуальну незадоволеність чи затримку психосексуального розвитку, а також явища психічного інфантилізму. Натомість особа, яка демонструє адекватне, неаддиктивне ставлення до гри, інтерпретує її виключно як транзиторну (тимчасову) розвагу, грає епізодично, оперує мінімальними ставками та здатна легко припинити процес у разі першого виграшу.

7. Інтернет-залежність - форма нехімічної адикції верифікується на основі комплексу психологічних та соматичних (фізичних) симптомів:

- **психологічний симптомокомплекс:** маніфестація стану ейфорії та емоційного піднесення під час перебування в мережі; повна неможливість самостійно регламентувати чи зупинити перебування за комп'ютером/смартфоном; прогресуюче збільшення часових інтервалів перебування в Інтернеті; повне нехтування сімейними обов'язками, домашніми справами та контактами з реальними друзями; розвиток депресивних, дратівливих та дисфоричних станів у ситуаціях позбавлення доступу до мережі; хронічна брехня членам родини щодо змісту та тривалості своєї віртуальної активності; виражені проблеми в академічній (навчальній) сфері.

- **соматофізичний симптомокомплекс:** розвиток тунельного синдрому (синдрому карпального каналу) внаслідок хронічного статичного напруження кисті; інтенсивні головні болі за типом мігрені; синдром «сухого ока» (ксерофтальмія) та зниження гостроти зору; стійкі алгії (болі) в хребті та шийному відділі; повне ігнорування правил особистої гігієни; пропуски прийомів їжі або безладної пресинг-харчування безпосередньо біля екрана; глибокі розлади інверсії режиму сну та неспанья [15].

У наукових розвідках Н. М. Дідик деталізовано вплив інтернет-залежності на процеси соціалізації особи: вона здатна провокувати високий рівень вторинної агресивності, що руйнує інтерперсональну взаємодію із соціумом, призводить до формування викривленого (віртуального) сприйняття об'єктивної реальності та власного «Я», що викликає глибоку соціально-трудова та шкільну дезадаптацію [19].

1.4. Соціально-психологічна характеристика особистості злочинця та правопорушника

Психологічна характеристика особистості злочинця детермінована виникненням стійких деструктивних трансформацій (дефектів) у її внутрішній структурі. Глибоких деформацій зазнають базові ціннісні орієнтації, провідні потреби, стійкі схильності та світоглядні переконання суб'єкта. У структурі

характеру координуються й закріплюються такі негативні індивідуально-психологічні властивості, як жорстокість, емоційна озлобленість, гіпертрофована корисливість (жадібність), соціальне боягузтво тощо. Психологічний профіль злочинця постає як цілісна, системно-рівнева організація деструктивних характеристик, що інтегрує специфічні криміногенні мотиви, антисуспільні індивідуальні установки, стійкі переконання та дисгармонійні емоційно-вольові особливості.

Особистість правопорушника виступає центральним об'єктом міждисциплінарного наукового аналізу. У цьому контексті є цілковито виправданою концептуальна позиція А. Ф. Зелінського, який визначає особистість злочинця як теоретичне осереддя та наріжний камінь кримінальної психології. У процесі тривалого здійснення протиправної діяльності у правопорушників формуються стійкі специфічні навички, автоматизовані звички та патологічні схильності, які в сукупності утворюють стійкий «злочинний стиль» поведінки. Кристалізація стійкої схильності до скоєння деліктів певного виду є базовим предикатом кримінальної професіоналізації суб'єкта. Відповідно, верифікація та дескрипція конкретних способів і паттернів реалізації професійних злочинів виступає надійним підґрунтям для оперативно-розшукової та слідчої ідентифікації правопорушників [8, 9].

Академічний аналіз особистості злочинця стає валідним лише за умови розвертання конкретної, емпірично фіксованої системи протиправних дій. Дана закономірність зумовлена фундаментальним психологічним постулатом про формування особистості в процесі діяльності (зокрема, кримінальної). Систематичне вчинення злочинних актів незворотно деформує психічну структуру індивіда, закріплюючи стійку антигромадську спрямованість та відповідні криміногенні установки [26, с. 313].

У структурі особистості злочинця науково обґрунтованим є виокремлення двох макросистем ознак [14, 27]:

1) Соціально-демографічна підсистема:

- *загальногромадянський вектор* (соціальне походження, поточний соціальний статус, освітній ценз, характер залученості до суспільно-політичних процесів);
- *сімейно-родова сфера* (шлюбний статус, структурна архітектура родини, характер та специфіка інтерперсональних стосунків між її членами);
- *мікросоціально-побутовий сектор* (урбаністичні чи сільські умови проживання, якість життєвого простору, рівень матеріального добробуту, специфіка найближчого побутового оточення та неформальних зв'язків);
- *професійно-виробнича сфера* (базова професія, вузька спеціалізація, безпосередній вид трудової активності, стаж роботи, соціометрична й морально-психологічна характеристика виробничого колективу).

2) Соціально-психологічна підсистема:

- *ціннісно-етична сфера* (світоглядні конструкти, моральні імперативи та деформовані етичні якості особистості);
- *когнітивно-інтелектуальна сфера* (рівень інтелектуального розвитку, архітектура знань, специфіка життєвого та соціального досвіду);
- *емоційно-афективна сфера* (інтенсивність, лабільність та швидкість психомоторних реакцій на фруструючі подразники, ступінь емоційної збудливості, рівень тривожності);
- *вольова сфера* (вектор особистісної цілеспрямованості, особливості самовладання та саморегуляції, рівень рішучості чи імпульсивності).

Сучасна юридична та кримінальна психологія розглядає генезис особистості злочинця крізь призму багатофакторного причинно-наслідкового комплексу, який інтегрує такі детермінанти [17]:

1. *Соціальні*: макросоціальна нестабільність, деструктивна соціально-психологічна атмосфера в суспільстві, загальний стан аномії та соціальної невизначеності.
2. *Політичні*: дефіцит або деформація демократичних інститутів, тоталітарні тенденції, системна корупція владних вертикалей.

3. *Ідеологічні*: світоглядна дезорієнтація суспільства, безідейність, дефіцит духовних орієнтирів.
4. *Моральні*: морально-етичний регрес соціуму, високий рівень латентного та відкритого алкоголізму, наркотизація населення, дезінтеграція суспільних зв'язків.
5. *Економічні*: макроекономічний спад, висока питома вага тіньового сектору в національній економіці, безробіття.
6. *Соціально-побутові*: низька якість та незадоволеність житлово-комунальним та побутовим обслуговуванням, дефіцит доступного житла.
7. *Соціально-технічні*: виникнення нових технологічних ризиків, форсована механізація й цифровізація виробництва, що висуває жорсткі вимоги до психофізіології працівника.
8. *Соціокультурні*: системна криза національної культури, домінування культури насильства та маніпулятивних, антигуманних ідей у медіапросторі.
9. *Національні*: радикальні форми націоналізму, етнічна ксенофобія, гострі міжетнічні та міжконфесійні конфлікти.
10. *Соціально-демографічні*: деструкція інституту сім'ї (розлучення, дисфункціональні родини), депопуляція та деградація сільських поселень.
11. *Організаційно-управлінські*: помилки в реалізації державних стратегій, відчуженість та відсутність зворотного зв'язку між органами влади й населенням.
12. *Соціально-правові*: прогалини у законодавстві, суперечливість нормативно-правових актів, неврегульованість ключових суспільних відносин.
13. *Генетичні*: накопичення несприятливого спадкового потенціалу, соматичні та психічні обтяження в популяції.
14. *Соціально-медичні*: руйнація інфраструктури охорони здоров'я, неефективність системи раннього виявлення ендогенних психологічних та психіатричних аномалій.
15. *Інформаційні*: когнітивне перенасичення, деструктивний маніпулятивний вплив реклами та інформаційних технологій на незрілу психіку.

16. *Соціально-виховні*: нівелювання системної виховної роботи, занепад та формалізація діяльності інститутів громадянського суспільства.

17. *Кримінально-правові*: функціонування стійких злочинних інститутів (організованої злочинності), поширення злочинної ідеології та трансляція кримінальної субкультури.

18. *Кримінологічні*: дефекти в системі загальної та спеціальної профілактики правопорушень, прорахунки в діяльності правоохоронних органів.

19. *Військові*: наслідки збройних конфліктів, психологічні синдроми демобілізованих осіб, дезорганізація воєнних інститутів, нелегальний обіг зброї та боєприпасів.

20. *Соціально-психологічні*: деформації в системі мікросоціального спілкування, кристалізація негативних інтегральних рис особистості в групах [17].

Історичні спроби наукової типізації кримінальних суб'єктів пов'язані з діяльністю італійського психіатра й тюремного лікаря Ч. Ломброзо, який детально аналізував соматичні, антропометричні характеристики в'язнів та специфіку їхнього натільного живопису (татуювань). Ч. Ломброзо та його учень Е. Феррі обґрунтували класифікацію, яка диференціювала злочинців на такі типи [6, с. 138-140]:

- вроджені (антропологічний тип);
- злочинці внаслідок неосудності, психопатій та інших виражених психічних девіацій;
- злочинці з пристрасті (афективні правопорушники);
- випадкові злочинці;
- звичні (професійні) правопорушники.

Попри методологічну обмеженість біологізаторського підходу, Ч. Ломброзо заклав основи діагностики кримінального типу особистості на основі специфічного комплексу фізичних (стигм) та психічних дегенеративних ознак [6, с. 138-140].

У вітчизняній психологічній думці вагоме значення має типологічна концепція особистості, адаптована М. Й. Коржанським на основі праць О. Ф. Лазурського [12]. В основі класифікації лежать два критерії: ендопсихічний (природні біологічні та психологічні потенціали) та екзопсихічний (особливості соціальної адаптації індивіда до умов об'єктивної дійсності). Відповідно до рівня психічного розвитку виділяються нижчий, середній та вищий рівні, в межах яких диференціюються чисті, змішані та перверсивні (збочені) типи особистості. Для пенітенціарної та кримінальної психології ключовий інтерес становлять перверсивні типи нижчого ендопсихічного рівня, які виступають кадровим резервом криміналітету.

О. Ф. Лазурський деталізував ці збочені типи таким чином [13, с. 134]:

1. *Пасивний тип* (представлений двома варіаціями):

– *апатичний підтип* — виявляє тотальну байдужість, емоційну млявість до оточуючого середовища, повну відсутність виражених пізнавальних інтересів та вищих потреб;

– *слабодухо-боягузливий підтип* — характеризується високою конформністю, схильністю до навіювання, депресивним афективним тлом. Особи цього типу безпосередньо не генерують злочинні ідеї, проте легко стають інструментами в руках лідерів кримінальних угруповань.

2. *Тип раціонального егоїста*: особи відзначаються прагматичним розрахунком, хитрістю, емоційною черствістю та злопам'ятністю. Їхня активність цілковито підпорядкована егоцентричному прагненню до отримання матеріальних преференцій та особистої вигоди.

3. *Афективно-перверсивний тип*: суб'єкти мають легковажний, гіпотимічний або безтурботний склад характеру. У соціальних проявах вони схильні до хронічної алкоголізації, побутового бешкетування та вчинення імпульсивних дрібних крадіжок.

4. *Активно-збочений тип (насильник)*: диференціюється на:

– *безсистемно-хаотичного насильника* (висока енергійність, рішучість, виражене неприйняття систематичної праці, схильність до конфліктів та експресивного насильства);

– *зосереджено-жорстокого насильника* (усвідомлена, стенична жорстокість, емоційна холодність, здатність без внутрішніх бар'єрів переступити межу позбавлення життя людини).

У першій третині ХХ століття фундаментальні дослідження типології правопорушників здійснив С. В. Познишев. Він запропонував диференціювати злочинців на дві фундаментальні категорії — *ендогенні* та *екзогенні*. Критерієм виступав характер кореляції між об'єктивною фруструючою ситуацією та внутрішньою злочинною схильністю особистості. Ендогенний тип репрезентує «моральних психоастеників», які характеризуються первинним дефіцитом етичних конструктів та повною атрофією здатності до емпатії. Екзогенний тип об'єднує осіб, які реалізують злочинний умисел під домінуючим впливом деструктивних зовнішніх умов. Ця категорія поділяється на: суб'єктів із деформованою, недорозвиненою правосвідомістю та осіб із вираженою особистісною несамостійністю у прийнятті рішень (безхарактерні, легковажні індивіди, які легко піддаються зовнішньому навіюванню).

У цей же період психіатр А. С. Петрова обґрунтувала концепцію, в якій особистість правопорушника трактувалася як специфічна форма реагування, зумовлена її базовою психологічною конституцією (структурою). Авторка виокремила категорію «примітивів» (психічно збережених, але когнітивно нерозвинених осіб із низьким соціокультурним цензом, сформованих у несприятливому середовищі) та «непримітивів» (осіб із високим рівнем інтелектуальної культури). В межах кожної макрогрупи А. С. Петрова виділила базові типи за домінуючою психічною сферою: конкретно-емоційний, дієво-абстрактний та інтелектуально-вольовий, а також перехідні (проміжні) варіанти [26, с. 315].

Вагомий внесок у пенітенціарну науку складає типологія А. Г. Ковальова, заснована на критерії ступеня та глибини «кримінального зараження»

(криміналізації) особистості. На основі цього параметра виокремлено такі типи [14, 27]:

1. *Глобальний (тотально криміналізований) тип*: характеризується повною асоціальністю, стійким негативним ставленням до праці та загальноприйнятих соціальних цінностей. Суб'єкти не мислять свого існування поза кримінальним простором, який виступає єдиним джерелом задоволення їхніх базових потреб. Психічна діяльність підпорядкована плануванню злочинів, а воля є непохитною у досягненні протиправної мети. Сюди відносять серійних гвалтівників, жорстоких бандитів та персистуючих корупціонерів (казнокрадів).

2. *Частковий тип*: виявляє явища особистісного роздвоєння (амбівалентності). У структурі психіки таких осіб конгломеративно співіснують паттерни нормативної соціальної поведінки та стійкі риси професійного злочинця.

3. *Докримінальний тип*: охоплює осіб, які володіють таким набором латентних морально-психологічних деформацій, що за певних тригерних умов неминуче призводять до вчинення делікту. У цій групі виділяють: суб'єктів із граничною емоційною лабільністю й нульовим рівнем самоконтролю, а також епікурействуючих ледарів, схильних до паразитичного способу життя за відсутності вольових зусиль.

У дослідженнях М. І. Єнікєєва запропоновано класифікацію злочинців за критерієм рівня їхньої психосоціальної дезадаптації:

- *антисоціальний тип* — особи зі стійкою антисуспільною спрямованістю, схильні до рецидивної злочинності («злісні» злочинці);
- *асоціальний тип* — суб'єкти, які вперше вчинили правопорушення на тлі загальної асоціальної орієнтації («менш злісні», неповністю десоціалізовані правопорушники).

За особливостями психорегуляції М. І. Єнікєєв виокремлює тип злочинця з дефектами психічної саморегуляції. Такі особи реалізують протиправне діяння вперше, внаслідок збігу екстремальних зовнішніх обставин, що вступає в протиріччя з їхнім загальним життєвим вектором. Головними рисами їхнього

профілю є низький поріг фрустраційної толерантності, слабкість самоконтролю та ситуативна залежність поведінки [26, с. 316].

Орієнтуючись на семантичний зміст ціннісно-спрямованої структури особистості, дослідники виділяють такі макрогрупи правопорушників [15]:

- *антисоціально-егоїстична спрямованість* (корисливо-економічний профіль: крадії, шахраї);
- *асоціальна егоїстично-насильницька спрямованість* (корисливо-агресивний профіль: грабіжники, розбійники, вимагачі);
- *агресивно-антигуманна спрямованість* (особи з екстремальним рівнем ворожості, які демонструють тотальне зневаження базових вітальних цінностей — життя, здоров'я та гідності іншої людини).

Особливе місце в кримінальній психології належить насильницькому типу особистості (вбивці, хулігани, гвалтівники). Узагальнений психологічний портрет жорстокого злочинця містить такі стійкі інваріанти [10]:

1. *Гіпертрофований егоцентризм*, за якого свідомість індивіда фіксується виключно на власних імпульсах та потребах, об'єктивуючись в анархічній життєвій установці: «Я реалізую будь-яке своє бажання».
2. *Цинічне зневаження інтересів, прав та почуттів інших членів соціуму*, включно з особами з найближчого мікрооточення.
3. *Абсолютна деструкція здатності до децентрації* (неспроможність та небажання ментально поставити себе на місце жертви), що тягне за собою повну відсутність співчуття (емоційну холодність) та виражену жорстокість.
4. *Виражений афективний характер регуляції поведінки*, за якого виникаючі потяги та імпульси негайно переходять у моторний акт, минаючи стадію раціонального контролю й оцінки наслідків.

Вчинення насильницьких деліктів нерозривно пов'язане з феноменом агресії, яка в психологічній науці інтерпретується як цілеспрямована дія, орієнтована на заподіяння соматичної чи психічної шкоди іншому суб'єкту або на повне знищення об'єкта. Стабільна готовність індивіда до маніфестації подібних паттернів визначається як агресивність. Агресивні злочини мають

деструктивний характер; основою злочинної агресії виступають персистентна ворожість і прагнення до руйнації, що зазіхають на життя, здоров'я, честь та гідність особистості [30].

Насильницька злочинність детермінована наявністю у правопорушника специфічного комплексу рис: глибокої соціальної відчуженості, низької толерантності до стресорів, озлобленості та егоцентризму на тлі низького загальнокультурного та освітнього цензу. У цій когорті розрізняють *випадкового* насильницького злочинця та правопорушника *стійкого (злісного) жорстокого типу*. Останній відзначається первинною агресивною спрямованістю особистості, прагненням до вирішення будь-яких інтерперсональних конфліктів виключно шляхом застосування фізичної сили [19, с. 118].

Екстремальним варіантом насильницького типу є вбивця. Психологічна класифікація вбивць охоплює такі категорії: «випадкові», ситуаційні вбивці, сексуальні вбивці-садисти, вбивці з хуліганських мотивів, вбивці-терористи, а також користюлюбні вбивці-найманці (кілери). Акт позбавлення життя іншої людини викликає глибокі руйнівні наслідки для психіки самого суб'єкта, призводячи до повної деформації всієї структури його особистості.

Специфіка сексуальних вбивств вимагає обов'язкової залученості соціо- та сексопатологічних даних. Насильницька діяльність серійних сексуальних садистів підпорядкована чітким психопатологічним закономірностям: садистичні акти обираються ними як аномальний, спотворений спосіб подолання глибоких внутрішньоособистісних та міжособистісних конфліктів, зняття хронічної фрустрації, штучного підвищення ядерної самооцінки та хворобливого самоствердження власної маскулітності. Дана категорія злочинів реалізується переважно чоловіками. Явища істинного сексуального садизму та некрофілії у жінок виступають казуїстичною рідкістю в клінічній практиці [12].

У науковій літературі доведено, що серійні сексуальні злочини обов'язково мають виражене садистичне оформлення епізоду: демонстрацію тотального домінування над особою та тілом жертви, встановлення повного контролю над її життям через катування, муки, нанесення каліцтв та цинічне приниження [17].

Особливу суспільну небезпеку в сучасних умовах становлять вбивства на замовлення. Психологічна структура замовного вбивства характеризується складною системою опосередкованих взаємодій у ланках: «замовник – виконавець», «замовник – посередник – виконавець» або через мережу кількох посередників. За рівнем підготовки виконавці диференціюються на *дилетантів* та *професіоналів*. Професійні найманці, у свою чергу, поділяються на індивідуальних виконавців разових замовлень та штатних ліквідаторів, які постійно обслуговують інтереси конкретного організованого злочинного угруповання. Провідним мотивом їхньої діяльності виступає не лише отримання матеріальної вигоди, а й прагнення до досягнення бездоганного «професійного результату».

У межах кримінальної психології професійних виконавців вбивств на замовлення класифікують на дві категорії [6]:

1. *«Соціопатичні» виконавці* — особи з вираженими дефектами психічної діяльності в межах межових психічних станів (особистісні розлади).
2. *Суб'єкти з «категорією пекельного досвіду»* — ветерани бойових дій із некомпенсованим посттравматичним стресовим розладом (ПТСР) та колишні засуджені з низьким рівнем соціальної адаптації.

Професійний кілер приступає до реалізації операції лише за умови суб'єктивного відчуття гарантії власної безпеки на рівні 99%. Він володіє високими навичками застосування зброї, тактики стеження, конспірації та використання сучасних технічних засобів. Головною умовою його життєдіяльності є повна соціальна мімікрія — він повинен виглядати непомітним, звичайним громадянином, здатним миттєво розчинитися в натовпі.

Особистісний профіль хулігана має свої специфічні відмінності. Етимологія терміна «хуліганство» традиційно зводиться до імені ірландської родини Хуліген, яка тероризувала Лондон наприкінці XVIII століття своєю жорстокістю. Проте психологічне коріння цього явища лежить у глибинних деструктивних та агресивних пластах людської психіки [10].

Суб'єкт прагне до демонстрації абсолютної влади над мікросоціальним простором через отримання задоволення від власної безкарності. У процесі реалізації хуліганських дій фіксується виражена диспропорція між незначним зовнішнім приводом та надмірною жорстокістю реакції на нього. Абсолютна більшість хуліганських ексцесів реалізується в стані гострої алкогольної або наркотичної інтоксикації. У демографічній структурі даного феномену домінує молодь, схильна до групування. Дії хуліганів часто поєднуються із вандалізмом — ірраціональним, безглуздим і жорстоким нищенням матеріальних об'єктів, історико-культурних пам'яток, комунального чи приватного майна, що за своєю внутрішньою психологічною природою є експресивною формою ворожості [10].

До значної за обсягом когорти правопорушників належить корисливий тип особистості, представлений крадіями, грабіжниками, шахраями та вимагачами. Зокрема, крадій визначається як суб'єкт, що здійснює таємне викрадення чужого майна. Саме з діяльністю професійних крадіїв у кримінологічній науці пов'язують генезис та трансляцію специфічних кримінальних традицій, субкультурних кодів, так званих «злочинських законів» та жорстких правил поведінки у пенітенціарному середовищі. Внутрішньовидова класифікація крадіїв здійснюється за способом об'єктивації дії (наприклад, «віконні», «кишенькові», «квартирні» тощо). Особистісний профіль корисливого правопорушника характеризується глибокою деформацією морально-ціннісних орієнтирів, де провідне місце посідають такі інтегральні риси, як гіпертрофована жадібність, нечесність, егоцентризм та прагнення до легкої наживи.

Клептоманія постає не як свідоме правопорушення, а як психічний розлад (патологія потягів), що характеризується непереборним, імпульсивним бажанням привласнювати речі, які не мають для суб'єкта ані матеріальної цінності, ані практичної користі. Провідним мотивом за клептоманії є не збагачення, а зняття нестерпної внутрішньої напруги через сам акт вилучення предмета, що вимагає застосування клініко-психотерапевтичних, а не пенітенціарних заходів [17].

Висновок до розділу 1

Отже, протиправна поведінка визначається як форма дій індивіда чи групи, яка не відповідає загальноприйнятим соціальним нормам та призводить до їх порушення. Вони характеризуються віковими, індивідуально-типологічними та гендерними особливостями, викликаючи негативну реакцію оточуючих і погіршення особистісного стану. До основних форм девіантної поведінки відносяться аутоагресія, агресивна поведінка, наркоманія, алкоголізм, інтернет-залежність, ігроманія та проституція.

Серед факторів ризику виникнення таких поведінкових відхилень виділяють: фізіологічні та психологічні труднощі, характерні для певного віку; негативний досвід взаємодії з сім'єю та найближчим соціальним оточенням; ранній досвід девіантної активності, включаючи вживання психоактивних речовин чи алкоголю; вплив протиправної субкультури з боку ослабленого контролю соціальних інститутів; а також соціальна невлаштованість, коли вимоги суспільства не узгоджуються із особистісними здібностями та можливостями індивіда.

У межах психологічного аналізу особистості злочинця виокремлюють такі базові класи дефектів: дефекти індивідуальної правосвідомості: соціально-правовий інфантилізм, правове невігластво, дезінформованість у правовій сфері, стійкий правовий нігілізм (негативізм), глибокий правовий цинізм та загальна відсутність загальнокультурного цензу; патологічні порушення емоційно-вольової та індивідуально-психологічної сфер особистості правопорушника; деформації системи особистісних ставлень та ціннісних орієнтацій суб'єкта; психічні аномалії та розлади психічного розвитку, які не виключають осудності (верифікуються майже у 50% від загальної кількості засуджених осіб), виступаючи потужним внутрішнім каталізатором девіантогенезу.

Розуміння особливостей підліткового віку та факторів, що сприяють протиправній поведінці, є ключем до ефективної профілактики девіантних проявів.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦІВ ТА ПРАВОПОРУШНИКІВ

2.1. Методика емпіричного дослідження психологічної характеристики особистості правопорушників

За визначенням А. В. Демічевої, психодіагностика у соціально-психологічній сфері є спеціально організованим процесом наукового пізнання, спрямованим на збирання, систематизацію та аналіз інформації про характер впливу соціокультурних, психологічних, педагогічних та екологічних чинників на розвиток особистості індивіда. У контексті вивчення девіантогенезу діагностичний інструментарій дозволяє:

- з'ясувати специфічні індивідуально-психологічні властивості підлітків із протиправною поведінкою;
- конкретизувати особливості соціальної ситуації їхнього розвитку;
- визначити ступінь деформації або рівень трансформації особистісних властивостей, що формуються під впливом включення індивіда у деструктивні соціальні зв'язки (зокрема, зміну ціннісних орієнтацій, соціальних установок та паттернів комунікативної взаємодії);
- диференціювати провідні психологічні чинники, що детермінують протиправну поведінку.

Обґрунтування та підбір комплексу психодіагностичних методик емпіричного дослідження здійснювалися на основі таких методологічних і теоретичних положень:

1. Протиправна та злочинна поведінка розглядається як система вчинків або окремі дії індивіда, що суперечать офіційно закріпленим правовим нормам та стандартам соціальної поведінки, прийнятим у конкретному суспільстві.

2. Протиправні прояви у підлітковому віці охоплюють як делінквентні дії (дрібні правопорушення, що не підпадають під кримінальну

відповідальність), так і безпосередньо кримінально карані діяння (крадіжки, пограбування, насильницькі дії), які завдають істотної шкоди суспільному благополуччю та деструктивно впливають на саму особистість підлітка.

3. Критерієм віднесення поведінки до протиправної є її регулярність та системність, що виражається у стійкій спрямованості особистості на соціально-негативні відхилення, навагу від поодиноких ситуативних зривів чи поведінкових девіацій.

4. Диференціація типів злочинної та протиправної поведінки охоплює:

- *делінквентну*: вчинення дрібних правопорушень та проступків без притягнення до суворої юридичної відповідальності;

- *адиктивну*: прагнення до втечі від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану через вживання психоактивних речовин (алкоголь, наркотичні засоби, токсичні речовини);

- *патохарактерологічну*: зумовлену патологічними трансформаціями характеру та наявністю акцентуацій або межових психічних розладів;

- *зумовлену гіперздібностями (нестандартністю)*: коли виражена обдарованість в одній сфері поєднується з дезадаптацією та порушенням загальноприйнятих норм у повсякденному житті.

5. Основними формами злочинних та протиправних проявів виступають кримінальні злочини (хуліганство, крадіжки, насильництво), а також адміністративні та цивільно-правові проступки (порушення громадського порядку, правил поведінки в громадських місцях тощо).

Як діагностичні маркери потенційного девіантогенезу та деформації структури особистості підлітків було виокремлено такі особистісні деструкції:

- дифузність та невизначеність життєвих планів, відсутність змістовно-часової орієнтації на майбутнє;

- звуження часової перспективи, де майбутнє постає лише як механічне задоволення примітивних імпульсивних потреб сьогодення;

- нівелювання або відкрите відторгнення загальнолюдських морально-етичних цінностей;

– девальвація пізнавальних мотивів та стійка втрата інтересу до освітнього процесу.

Розвиток поведінкових девіацій тісно пов'язаний із хронічною депривацією базових потреб підлітка з боку мікросоціуму (батьків, педагогів, референтної групи однолітків). Це спричиняє деформацію ключових компонентів самосвідомості: прагнення до визнання, статевої ідентифікації, усвідомлення себе в часовому вимірі, а також балансу прав і обов'язків. Криміногенний комплекс особистості делінквентного підлітка також характеризується вираженою конфліктністю, негативізмом щодо нормативних вимог дорослих та суттєвим зниженням потреби в конструктивному спілкуванні, яке заміщується сурогатними формами самоствердження.

Мета емпіричного дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально дослідити провідні психологічні характеристики особистості злочинця та правопорушника на прикладі підлітків із проявами протиправної поведінки.

Для досягнення поставленої мети було визначено такі **завдання**:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз стану проблеми злочинної та протиправної поведінки підлітків у сучасній науково-психологічній літературі.
2. Виокремити специфічні індивідуально-психологічні особливості девіантних підлітків та систематизувати чинники протиправної та злочинної поведінки.
3. Провести порівняльний аналіз особистісних властивостей підлітків із нормативною та протиправною поведінкою.
4. Дослідити особливості сприйняття підлітками виховних установок та ставлення до них з боку матері й батька.
5. Розробити, апробувати та оцінити ефективність програми психологічної корекції та розвитку, спрямованої на нівелювання проявів протиправної та злочинної поведінки.

Згідно з рекомендаціями Н. Ю. Максимової, під час взаємодії з девіантними підлітками ми дотримувалися таких вимог: чітке роз'яснення мети взаємодії для формування позиції суб'єкта дослідження; створення атмосфери психологічної безпеки та безоціночного прийняття; активна рефлексивна позиція дослідника, орієнтована на оптимізацію умов соціалізації дитини.

Методи дослідження:

- *об'єктивні*: цілеспрямоване спостереження за поведінковими проявами підлітків у навчальній та позанавчальній діяльності.
- *психодіагностичні*: проективна методика «Піктограма» (А. Р. Лурія); опитувальник особистості Г. Айзенка (EPI); дитячий особистісний опитувальник Р. Кеттелла (CPQ, 12-факторний модифікований варіант); опитувальник «Підлітки про батьків» (ADOR).
- *методи математико-статистичного аналізу*: розрахунок середніх величин та оцінка достовірності відмінностей за допомогою Т-критерію Стьюдента.

Етапи дослідження:

1. Формування репрезентативної вибірки досліджуваних.
2. Підбір, адаптація та тиражування психодіагностичного інструментарію.
3. Первинний (діагностичний) зріз особистісних характеристик.
4. Кількісний та якісний аналіз емпіричних даних.
5. Конструювання комплексної корекційно-розвивальної програми.
6. Впровадження психокорекційних заходів у практику.
7. Повторна діагностика (контрольний зріз), порівняльний аналіз та інтерпретація результатів.

Характеристика вибірки та бази дослідження. Емпіричну базу дослідження склали Смолінський ліцей № 1 Смолінської селищної ради Кіровоградської області (сmt Смоліне, вул.Будівельників, 1), Смолінський ліцей № 2 Смолінської селищної ради Кіровоградської області (сmt. Смоліне, вул. Казакова 42), Комунальний заклад, "Ліцей № 4 "Обрій" Світловодської міської

ради" (м. Світловодськ, вул. Героїв України, 56), Ліцей Кам'янецької селищної ради Кропивницького району Кіровоградської області (смт Кам'янець, вул. Академічна, 2).

Дослідженням було охоплено 30 учнів 6–8 класів віком від 12 до 15 років. Досліджувані були розподілені на дві групи: експериментальну (15 підлітків із зафіксованими проявами протиправної та злочинної поведінки: дрібне хуліганство, систематичні прогули, епізодичне вживання алкоголю, тютюнопаління, булінг) та контрольну (15 підлітків із відносно нормативною поведінкою).

Методологічну основу дослідження утворюють фундаментальні принципи системно-діяльнісного та особистісного підходів, де психічний розвиток розглядається як процес присвоєння соціокультурного досвіду, опосередкований внутрішніми умовами особистості та специфікою соціальної ситуації її розвитку.

2.2. Характеристика методів дослідження протиправної поведінки підлітків

З метою забезпечення високої валідності та надійності результатів було використано комплексний методичний підхід, у якому результати об'єктивного моніторингу поєднувалися з аналізом документації та стандартизованими тестовими процедурами. Первинним критерієм формування експериментальної групи виступив соціально-педагогічний показник — стійке порушення шкільної та соціальної адаптації, верифіковане на основі колегіального рішення педагогічного колективу та фахівців психологічної служби закладу освіти.

Для проведення дослідження використовувалися наступні методи:

1. Метод бесіди та аналізу документів. Діагностична бесіда з адміністрацією, класними керівниками та шкільним психологом дозволила деталізувати специфіку поведінкових девіацій (прояви агресії, схильність до адикцій, прогули). Натомість бесіди з самими підлітками будувалися на принципах паритетності й конфіденційності, охоплюючи сфери їхніх життєвих

планів, професійних намірів, дозвілля, специфіки взаємин із педагогами та однолітками.

Аналіз документації (соціальних паспортів класів, особових карток, журналів обліку успішності) у поєднанні з біографічним методом дозволив структурувати мікросоціальні чинники ризику за такими параметрами:

- архітектоніка та тип родини (повна, неповна, опікунська, деструктивна);
- матеріально-побутовий статус та освітній рівень батьків;
- домінуючий стиль сімейного виховання та характер інтерперсональних взаємин;
- особливості соціокультурного дозвілля та наявність у дорослих асоціальних звичок;
- особливості навчально-трудої діяльності, рівень суспільної активності та характер самооцінки підлітка.

2. Метод спостереження. Спостереження виконувало допоміжну, але важливу верифікаційну функцію, фіксуючи поведінкові реакції підлітків під час уроків, перерв та безпосередньо у процесі тестування. Фіксації підлягали:

1. *Вербальна поведінка:* зміст мовлення, наявність сленгу чи нецензурних виразів, гучність, темп, емоційна насиченість.
2. *Невербальні прояви:* міміка, пантоміміка, проксемічні характеристики (дистанція у спілкуванні), наявність психомоторних та невротичних маркерів тривожності (нав'язливі рухи, тремор, гримасування).
3. *Інтерактивні паттерни:* тактильна агресія (поштовхи, удари), реакція на вимоги дисципліни, стиль поведінки у конфлікті, рівень критичності до власних дій та ступінь залученості до групової взаємодії.

3. Тестування.

1. **Проективна методика «Піктограма» (А. Р. Лурія, у модифікації) (Дадаток А)** спрямована на дослідження особливостей опосередкованого запам'ятовування, специфіки понятійного та образного мислення, а також прихованої емоційно-особистісної спрямованості підлітка. Досліджуваному

пропонується серія слів та словосполучень, для кожної з яких він має виконати схематичний малюнок без використання літерних знаків.

Критерії аналізу: адекватність асоціацій, якість відтворення відстрочених зв'язків, рівень абстрактності-конкретності та оригінальності-стандартності графічних образів. Співвідношення типів зображень (абстрактні, знакові, конкретні, сюжетні, метафоричні) дозволяє диференціювати домінуючий тип мислення: від абстрактно-розумового до ситуативно-практичного чи творчого.

2. **Особистісний опитувальник Г. Айзенка (EPI) (Додаток Б)** призначений для діагностики базових властивостей нервової системи та типів темпераменту через вимірювання двох незалежних суперфакторів: «екстраверсія–інтроверсія» та «нейротизм» (емоційна стабільність / нестабільність). Опитувальник містить 57 пунктів, що розподіляються за трьома шкалами: екстраверсії (24 пункти), нейротизму (24 пункти) та шкали щирості відповідей (9 пунктів). Поєднання високих показників нейротизму (емоційної збудливості, імпульсивності) та екстраверсії часто виступає психофізіологічним підґрунтям делінквентних проявів.

3. **Дитячий особистісний опитувальник Р. Кеттелла (CRQ, 12-факторний) (Додаток В)** застосовувався для багатовимірного аналізу структури особистості підлітка. Опитувальник дозволяє оцінити вираженість 12 первинних особистісних факторів, серед яких ключовими для діагностики схильності до протиправної поведінки є: фактор А (відчуженість – товариськість), С (емоційна стабільність), D (збудженість), Е (домінантність), G (нормативність поведінки), F (експресивність/ризик), О (тривожність), Q_3 (самоконтроль) та Q_4 (фрустрованість/напруга).

4. **Опитувальник «Підлітки про батьків» (тест ADOR, Е. Шафер) (Додаток Г)** призначений для вивчення психологічних особливостей дитячо-батьківських взаємин, специфіки батьківського виховання крізь призму сприйняття підлітка. Оцінювання здійснюється диференційовано щодо батька та матері за 5-ма базовими шкалами: позитивний інтерес (POZ), директивність (DIR), ворожість (HOS), автономність (AUT) та непослідовність (NED). Це

дозволяє виявити патогенні типи виховання (наприклад, поєднання ворожості з непослідовністю), що виступають потужними чинниками мікросоціального генезу девіацій.

Методи математичної статистики. Для підтвердження статистичної достовірності отриманих емпіричних відмінностей між експериментальною та контрольною групами було використано t-критерій Стюдента для незалежних вибірок.

Даний критерій використовується для оцінки статистичної значущості відмінностей середніх значень. Його застосування можливе як для аналізу незалежних вибірок (наприклад, порівняння групи хворих із групою здорових), так і для порівняння пов'язаних сукупностей (наприклад, вимірювання пульсу до та після прийому препарату). Основними вимогами до використання є наявність нормального розподілу вихідних даних. Для аналізу незалежних вибірок додатково передбачається рівність дисперсій, тобто гомоскедастичність. У разі порушення цих умов рекомендується застосовувати непараметричні методи, такі як U-критерій Манна-Уїтні чи критерій Вілкоксона, які не вимагають виконання таких строгих передумов.

Розрахунок емпіричного значення критерію здійснювався за формулою:

$$t = \frac{M_1 - M_2}{m_1^2 + m_2^2}$$

де M_1 - середня арифметична першої порівнюєш сукупності (групи), M_2 - середня арифметична другий порівнюєш сукупності (групи), m_1 - середня помилка першої середньої арифметичної, m_2 – середня помилка другий середньої арифметичної.

Отримане значення t - критерію Стюдента необхідно правильно інтерпретувати. Для цього нам необхідно знати кількість досліджуваних у кожній групі (n_1 і n_2). Знаходимо число ступенів свободи F за такою формулою: $f = (n_1 + n_2) - 2$. Після цього визначаємо критичне значення t - критерію Стюдента для необхідного рівня значущості і при даному числі ступенів свободи F за допомогою таблиці № 2.1:

Таблиця 2.1.

Критичні значення t - критерію Стьюдента

$k \backslash \alpha$	0,1	0,05	0,02	0,01	0,001
1	6,3138	12,7062	31,8205	63,6567	636,6192
2	2,9200	4,3027	6,9646	9,9248	31,5991
3	2,3534	3,1824	4,5407	5,8409	12,924
4	2,1318	2,7764	3,7469	4,6041	8,6103
5	2,0150	2,5706	3,3649	4,0321	6,8688
6	1,9432	2,4469	3,1427	3,7074	5,9588
7	1,8946	2,3646	2,9980	3,4995	5,4079
8	1,8595	2,3060	2,8965	3,3554	5,0413
9	1,8331	2,2622	2,8214	3,2498	4,7809
10	1,8125	2,2281	2,7638	3,1693	4,5869
11	1,7959	2,2010	2,7181	3,1058	4,4370
12	1,7823	2,1788	2,6810	3,0545	4,3178
13	1,7709	2,1604	2,6503	3,0123	4,2208
14	1,7613	2,1448	2,6245	2,9768	4,1405
15	1,7531	2,1314	2,6025	2,9467	4,0728
16	1,7459	2,1199	2,5835	2,9208	4,0150
17	1,7396	2,1098	2,5669	2,8982	3,9651
18	1,7341	2,1009	2,5524	2,8784	3,9216
19	1,7291	2,0930	2,5395	2,8609	3,8834
20	1,7247	2,0860	2,5280	2,8453	3,8495
21	1,7207	2,0796	2,5176	2,8314	3,8193
22	1,7171	2,0739	2,5083	2,8188	3,7921
23	1,7139	2,0687	2,4999	2,8073	3,7676
24	1,7109	2,0639	2,4922	2,7969	3,7454
25	1,7081	2,0595	2,4851	2,7874	3,7251
26	1,7056	2,0555	2,4786	2,7787	3,7066
27	1,7033	2,0518	2,4727	2,7707	3,6896
28	1,7011	2,0484	2,4671	2,7633	3,6739
29	1,6991	2,0452	2,4620	2,7564	3,6594
30	1,6973	2,0423	2,4573	2,7500	3,6460
35	1,6896	2,0301	2,4377	2,7238	3,5911
40	1,6839	2,0211	2,4233	2,7045	3,5510
45	1,6794	2,0141	2,4121	2,6896	3,5203
50	1,6759	2,0086	2,4033	2,6778	3,4960
55	1,6730	2,004	2,3961	2,6682	3,4764
60	1,6706	2,0003	2,3901	2,6603	3,4602
70	1,6669	1,9944	2,3808	2,6479	3,4350
80	1,6641	1,9901	2,3739	2,6387	3,4163
90	1,6620	1,9867	2,3685	2,6316	3,4019
100	1,6602	1,9840	2,3642	2,6259	3,3905
110	1,6588	1,9818	2,3607	2,6213	3,3812
120	1,6577	1,9799	2,3578	2,6174	3,3735
∞	1,6448	1,9600	2,3263	2,5758	3,2905

Отже, для забезпечення достовірності та валідності результатів дослідження було застосовано комплексний підхід, що передбачав поєднання даних об'єктивного спостереження, аналізу документації та результатів стандартизованих психодіагностичних методик.

2.3. Аналіз та узагальнення результатів дослідження психологічної характеристики особистості правопорушників

Аналітико-інтерпретаційну роботу було розпочато з порівняльного аналізу показників когнітивно-особистісної сфери досліджуваних обох груп на основі проективної методики «Піктограма» (див. табл. 2.1):

Таблиця 2.2

Порівняльні показники когнітивно-особистісних критеріїв за методикою «Піктограма» (в % та балах)

Критерії аналізу	Експериментальна група (n=15)	Контрольна група (n=15)	Достовірність відмінностей (t-критерій)
Адекватність асоціацій (%)	68%	74%	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Продуктивність відтворення (%)	66%	80%	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$.
Рівень конкретності–абстрактності (бали)	2,0	1,0	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$.
Рівень стандартності–оригінальності (бали)	1,0	3,0	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$

Якісний аналіз результатів засвідчив, що підлітки з протиправною поведінкою (експериментальна група) виявляють суттєво нижчі показники адекватності сформованих асоціацій (68%) та продуктивності відстроченого відтворення слів (66%) порівняно з однолітками з контрольної групи. Зафіксована тенденція свідчить про виражені труднощі у процесах смислового кодування інформації, звуження обсягу оперативної пам'яті та недостатню сформованість понятійного мислення. Підлітки цієї категорії схильні плутати семантичні значення абстрактних понять, що вказує на дефіцитарність когнітивного контролю поведінки.

Високі бали за критерієм конкретності у девіантних підлітків (2,0 бали) у поєднанні з низькою оригінальністю (1,0 бал) вказують на суттєве домінування примітивного, безпосередньо-ситуативного та конкретно-дійового мислення. Їхні графічні образи є стереотипними, позбавленими творчої переробки та метафоричності, що відображає збідненість соціокультурного досвіду та інтелектуальну пасивність. Натомість досліджувані контрольної групи демонструють збалансовані нормативні показники, вищу здатність до оперування знаково-символічними та абстрактними структурами.

Обробка малюнків передбачала аналіз за такими критеріями, як вираження емоційних станів, зображені дії, пози та деталізація фігур, чіткість графіки, наявність окремих деталей та оціночні судження. Інформацію про особистісні особливості художника можна було отримати з формально-стилістичних ознак, таких як тремтлива або подвоєна лінія, сила натиску, штрихування, форма голови й тіла фігур, а також кількість виправлень і слідів від гумки. Отримані результати наведені в таблиці 2.3.

З таблиці 2.3. спостерігаємо, що для підлітків із протиправною поведінкою виявлено середні значення за такими показниками:

- Агресивність (8 балів): виявляється через зображення предметів агресії (пістолети, ножі), сильний натиск у малюнках, використання ручки для створення ескізів. Така поведінка свідчить про схильність до сварок, криків, погроз. Підлітки часто виявляють недовіру, обережність і переконання, що

оточуючі бажають їм нашкодити. Їхня агресивна поведінка здебільшого є реакцією самозахисту.

Таблиця 2.3.

Показники особистісних особливостей за методикою «Піктограма»

Особистісні особливості (у балах)	Експериментальна група	Контрольна група	Достовірність відмінностей Т-критерія Стьюдент
Агресивність	8	6	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Тривожність	10	10	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$.
Негативний «Я – образ»	2	1	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$.
Негативне відношення до жіночої статі	2	1	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Негативне відношення до чоловічої статі	2	1	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Ворожий образ матері	2	1	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Ворожий образ батька	2	1	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$

- Негативний «Я-образ» (2 бали): виражається в недостатній якості малюнків і одіозності образів. Це відображає незрілість та труднощі у формуванні адекватної особистісної самооцінки.

- Тривожність (10 балів): проявляється через часте стирання, сильний натиск, штрихування, а також через відсутність або надмірну увагу до промальовування деталей. Для таких підлітків характерне сприйняття навколишнього світу як ворожого та напруженого середовища, що породжує емоційне неблагополуччя, тривогу і страхи.

- Ворожість до матері, батька (2 бали) та до осіб чоловічої/жіночої статі (2 бали): ця характеристика виявляється у виділенні статевих ознак і малюванні

недбалих фігур. Такий показник зазвичай характерний для підлітків, які живуть у сім'ях, де бракує емоційної близькості, панує постійний контроль, відбуваються конфлікти та сварки, немає взаєморозуміння. Батьки не враховують думку дитини, не радяться з нею й обмежують її право на самостійність.

Це викликає відчуття непорозуміння, змушує підлітків замикатися у собі або шукати підтримки серед однолітків, а часом призводить до втечі на вулицю з вживанням алкоголю й іншими девіантними проявами. У таких умовах поведінка підлітків стає своєрідною формою протесту проти батьківського тиску.

Таке соціально-психологічне середовище спричиняє незадоволеність, яка руйнує сімейні взаємини. Батьки очікують беззаперечного виконання своїх вимог, але постійний контроль змушує підлітків дистанціюватися та відстоювати свою незалежність. Вони прагнуть зменшити рівень впливу дорослих на своє життя, болісно реагують на будь-які обмеження, рідше проводять час у сімейному колі і демонструють віддалення від ідеалізованих зразків дорослих. Виникнення проблем у фінансових стосунках також має значення: батьки часто використовують матеріальну залежність підлітка як інструмент контролю і впливу через економічні санкції або винагороди.

У контрольній групі переважає лише високий показник тривожності (10 балів). Це свідчить про те, що такі підлітки живуть у гармонійних сім'ях, де порушення розвитку особистості трапляються рідше.

Аналіз результатів дослідження дозволяє зробити висновок про те, що сім'я є ключовим фактором у формуванні когнітивних функцій та особистісних рис підлітка. Неприйняття чи психологічне відкидання з боку батьків сприяють розвитку ворожості у дитини. Страх, невпевненість та почуття провини через оцінку з боку дорослих посилюють рівень психічної напруженості. Конфлікти у взаєминах із батьками лише поглиблюють прояви агресії та напруженості, які сприяють виникненню злочинної та протиправної поведінки.

Наступним етапом аналітичної роботи став порівняльний аналіз психофізіологічних властивостей та базових параметрів темпераменту досліджуваних обох груп за допомогою особистісного опитувальник Г. Айзенка (EPI). Узагальнені кількісні показники за макрофакторами «екстраверсія–інтроверсія» та «нейротизм» відображено в таблиці 2.4.

Аналіз отриманих даних таблиці 2.4. свідчить, що підлітки з протиправною та злочинною поведінкою (експериментальна група) за макрофактором «екстраверсія» виявляють виражену тенденцію до високих значень, що статистично достовірно відрізняється від показників контрольної. Це вказує на те, що для підлітків із протиправними проявами характерні висока імпульсивність, прагнення до нових гострих вражень, нестримність у поведінці, виражена потреба в постійних зовнішніх стимулах та схильність до ризикованих вчинків за умов слабого когнітивного контролю.

Таблиця.2.4

Показники особистіних особливостей підлітків у експериментальній та контрольній групі (Тест Р. Айзенка)

Шкала (у балах)	Експериментальна група	Контрольна група	Достовірність відмінностей Т-критерія Стьюдент
Екстра-інтроверсія	16	13	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Нейротизм	18	12	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$.

Особливо гострою є розбіжність за чинником «нейротизму» 18 балів в експериментальній групі проти 12 балів у контрольній. Такий високий рівень емоційної нестабільності в девіантних підлітків відображає стан хронічного психологічного стресу, підвищену емоційну лабільність, низький поріг фрустраційної толерантності та схильність до афективних спалахів. Поєднання

високої екстраверсії та високого нейротизму утворює класичне психофізіологічне підґрунтя для формування холеричного типу темпераменту з притаманною йому незбалансованістю процесів збудження та гальмування, що безпосередньо каталізує агресивні та делінквентні поведінкові реакції. Показники шкали щирості в обох групах перебувають у межах нормативного діапазону, що підтверджує високу валідність емпіричних результатів.

З метою глибшого багатовимірного вивчення структури особистості підлітків було застосовано дитячий особистісний опитувальник Р. Кеттелла (CRQ). Статистично значущі результати порівняльного аналізу за провідними факторами особистості наведено у таблиці 2.5.

Таблиця. 2.5

Показники особистісних особливостей підлітків

Шкала (у балах)	Експеримен тальна група	Контрольна група	Достовірність відмінностей Т-критерія Стьюдент
Фактор А (спілкування)	4	7	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Фактор В (вербальний інтелект)	4	7	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05.$
Фактор С (впевненість у собі)	4	8	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Фактор D (збудженність)	9	8	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05.$
Фактор Е (самоствердження)	6	6	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Фактор F (схильність до ризику)	6	6	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05.$
Фактор G (відповідальність)	3	7	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$

Фактор Н (соціальна сміливість)	4	7	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$.
Фактор І (чутливість)	10	10	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Фактор О (тривожність)	8	6	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$.
Фактор Q3 (самоконтроль)	5	8	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Фактор Q4 (нервова напруга)	7	4	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$.

Аналіз даних таблиці 2.5 дозволяє зробити важливі висновки щодо психологічних характеристик підлітків з протиправною поведінкою (експериментальна група). У них виявлено низько-середній рівень розвитку таких факторів, як здатність до спілкування (4), вербальний інтелект (4), впевненість у собі (4), відповідальність (3), соціальна сміливість (4) та самоконтроль (5). Водночас спостерігається підвищений рівень за такими показниками: збудженість (9), чутливість (10), тривожність (8) і нервова напруга (7).

Підлітки з низькими показниками за більшістю чинників характеризуються наступними проявами: вони демонструють надмірну уразливість, недовірливість, егоцентризм, негативізм і впертість. Їм властива емоційна відстороненість, формальність у взаємодіях та небажання встановлювати теплі міжособистісні контакти. Такі підлітки віддають перевагу ізоляції, зосереджуючись на індивідуальній роботі чи взаємодії з неживими об'єктами, як-от книги або речі. Їхнє мислення є ригідним і конкретним, тоді як абстрактне мислення залишається недостатньо розвиненим.

Емоційний стан відіграє ключову роль у їхній навчальній діяльності та когнітивній активності. У разі невдач такі підлітки часто демонструють низьку самооцінку, нестійкий настрій і нездатність контролювати емоційні реакції. Це

супроводжується виявами труднощів в адаптації до соціального середовища, частим відчуттям безпорадності, втоми та нездатності справлятися з проблемами. У деяких випадках можуть виникати необґрунтовані страхи, проблеми зі сном або незрозуміла образа на оточення. Нерідко вони виявляють труднощі у вираженні емоцій у соціально прийнятній формі.

Особистісні риси таких підлітків також включають схильність до пасивності, відсутність відповідальності, капризність і залежність від авторитетів дорослих або інших дітей. Вони часто не здатні аргументовано захищати власну точку зору, легко піддаються впливу інших.

На противагу цьому, контрольна група демонструвала середні показники за зазначеними факторами, що свідчить про їхню загальну відкритість, емоційну стабільність, здатність до спілкування та помірну ситуативну імпульсивність.

Зазначені дані стали основою для визначення типових рис і специфічних психологічних особливостей підлітків із протиправною поведінкою. Це відкриває перспективи для розробки більш ефективних підходів у рамках профілактичної та корекційної роботи з підлітками даної категорії.

Науковці сходяться у думці про те, що одним із найважливіших чинників, який вагомо впливає на формування особистості підлітків із девіантною поведінкою, є характер взаємин між ними та їхніми батьками. Відтак дослідження цих взаємозв'язків є актуальним напрямком для розробки практичних рекомендацій щодо ефективної роботи з такими підлітками та їхнім оточенням.

За допомогою опитувальника «Підлітки про батьків» Шафера ми змогли провести аналіз взаємозв'язку відносин до батьків ми досліджували Кількісні результати, отримані за методикою, представлені у таблиці 2.6:

Таблиця 2.6

Показники відносин підлітків з батьками з експериментальної та контрольної груп (Опитувальник «Підлітки про батьків»

Шкала опитувальника (у балах)	Експериментальна група	Контрольна група	Достовірність відмінностей Т-критерія Стьюдента
POZ (позитивний інтерес)	2	3,7	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
DIR (директивність)	3,5	2	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
HOS (ворожість)	3,4	1,3	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
AUT (автономність)	3,2	1,3	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
NED (непослідовність)	3,7	1	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$

Згідно з даними таблиці 2.6, у підлітків експериментальної групи спостерігається низький бал за показником позитивного інтересу (2 бали), зі значним перевищенням усіх інших характеристик. Низький рівень позитивного інтересу свідчить про те, що ставлення батьків до підлітка базується переважно на контролі його діяльності, оскільки дитина сприймається як недостатньо зріла. Така ситуація свідчить про відсутність позитивних емоційних зв'язків між батьками та дитиною, що проявляється у дефіциті батьківської любові.

У таких сім'ях спостерігається нестача психологічного прийняття дитини. Підліток обмежений у можливості самостійно приймати рішення, а його думка часто ігнорується. Разом із тим, високий рівень непослідовності (NED) у вихованні вказує на часту зміну стилів батьківського підходу. У більшості випадків у таких родинах домінує авторитарний стиль виховання або надмірна опіка, що може спричинити розвиток у підлітка залежності як особистісної риси.

Неврахування батьками вікових і психологічних змін дитини, а також їхнє наполягання на власній авторитарній думці провокують формування критичного ставлення підлітків до батьківського впливу та спричиняють опір. Постійний контроль з боку дорослих може спровокувати мотивацію до опозиційної поведінки, перетворюючи конфронтацію з батьками на основну мету підлітка. У разі досягнення цієї мети виникають конфлікти; натомість якщо батьки «пригнічують» підлітка значною мірою, у нього розвиваються такі характеристики, як безініціативність, пасивність і безвідповідальність. Ці риси також можуть негативно впливати на його стосунки з однолітками.

Таким чином, постійні обмеження, авторитарний стиль виховання або надмірний контроль сприяють розвитку емоційної напруженості у дитини. Підвищене психоемоційне навантаження у підлітків із девіантною поведінкою найчастіше має своє джерело у виявленні ворожості, байдужості та відчуженості з боку батьків. Подібний стиль виховання сприяє формуванню зневаги та ворожого ставлення не лише до батьків, а й до соціального оточення загалом, що призводить до дистанціювання підлітка від сім'ї. Такі умови створюють очікування ворожого ставлення від інших і в подальшому формують риси особистості, що проявляються через різні форми девіантної поведінки.

Для порівняння, у контрольній групі показники є середнього рівня. У таких сім'ях позитивний образ батька і матері зазвичай характерний для підлітків із певними рисами особистості, такими як сміливість, внутрішня сила («Я-сила») та соціальна зрілість. Емоційно чутливий і комунікабельний підліток здатний приймати дорослих та сприймати їх через позитивну призму навіть за умов певної непослідовності у стратегіях виховання. У свою чергу, відсутність ворожості у взаєминах між батьками й дітьми створює сприятливе середовище для розвитку моральності та соціальної зрілості підлітка.

Аналіз взаємозв'язку ставлення до батьків проводився за допомогою **опитувальника «Підлітки про батьків» Шафера**. Кількісні результати, отримані за цією методикою, наведені у таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Показники відносин підлітків з батьками з експериментальної та контрольної груп (Опитувальник «Підлітки про батьків»)

Шкала опитувальника (у балах)	Експериментальна група	Контрольна група	Достовірність відмінностей Т-критерія Стьюдента
POZ (позитивний інтерес)	2	3,7	p≤0.01 p≤0.05
DIR (директивність)	3,5	2	p≤0.01 p≤0.05.
HOS (ворожість)	3,4	1,3	p≤0.01 p≤0.05.
AUT (автономність)	3,2	1,3	p≤0.01 p≤0.05
NED (непослідовність)	3,7	1	p≤0.01 p≤0.05

Згідно з даними, представленими в таблиці 2.6, у підлітків експериментальної групи спостерігається низький рівень позитивного інтересу (2 бали), який супроводжується підвищенням показників за іншими категоріями. Знижений позитивний інтерес указує на те, що увага батьків до підлітка базується переважно на контролі його дій, що, у свою чергу, пов'язано зі сприйняттям дитини як незрілої особистості. За таких умов позитивні емоційні стосунки між батьками й підлітками практично відсутні, що виражається у відчутті браку батьківської любові.

Результати свідчать про брак психологічного прийняття, обмеження автономії підлітка та ігнорування його думок з боку батьків. Високий рівень показника непослідовності (NED) вказує на часту зміну виховних підходів, які

варіюються між авторитарним стилем і надмірною опікою. Надмірна опіка, у свою чергу, сприяє формуванню у підлітків характерологічної риси залежності.

Ігнорування вікових психологічних змін дитини та однобічне нав'язування батьківської позиції загострюють критичне ставлення підлітків до дорослих і спричинюють їхній опір. Постійний контроль та авторитарний стиль виховання можуть призводити до того, що головною метою підлітка стає протистояння батькам. У разі досягнення цієї мети виникають конфлікти, а якщо підліток зазнає поразки, це нерідко призводить до формування пасивності, безініціативності та безвідповідальності. Зазначені риси можуть також негативно впливати на його взаємини з однолітками.

Авторитарний вплив, часті обмеження або ж гіпопротекція з боку батьків сприяють формуванню емоційної напруженості. У підлітків із девіантною поведінкою негативна психоемоційна напруга зазвичай виростає з почуттів ворожості, байдужості або недостатньої залученості батьків у процес їхнього виховання. Це спричиняє не лише відчужене ставлення підлітків до батьків і сім'ї загалом, але й формування ворожих установок стосовно соціального оточення. У таких випадках очікування агресії чи неприйняття з боку інших стає основою для особистісних стратегій, що можуть проявлятися у формі девіантної поведінки.

У контрольній групі спостерігаються показники середнього рівня емоційно-виховної взаємодії. Позитивний образ батька або матері формується у підлітків за наявності таких особистісних характеристик, як сміливість, сила «Я» та соціальна зрілість. Чутливий і комунікабельний підліток здатний сприймати дорослого через призму доброзичливості навіть за умови його непослідовності. Відсутність ворожих установок у взаєминах сприяє формуванню моральних цінностей і соціальної відповідальності.

Висновок до розділу 2

На основі теоретичного аналізу обґрунтовано комплексний психодіагностичний інструментарій, спрямований на цілісне вивчення

когнітивних, індивідуально-типологічних та мікросоціальних чинників протиправної поведінки підлітків (методики «Піктограма», ЕРІ Г. Айзенка, СРQ Р. Кеттелла, ADOR Е. Шафера).

За допомогою проективного дослідження «Піктограма» встановлено, що для підлітків із протиправною поведінкою властиве домінування конкретно-ситуативного та стереотипного мислення, зниження продуктивності відстроченого відтворення та труднощі в оперуванні абстрактними категоріями, що послаблює інтелектуальний контроль за власною поведінкою.

Дослідження індивідуально-психологічних властивостей (за Г. Айзенком та Р. Кеттеллом) виявило стійкий криміногенний комплекс особистості девіантного підлітка, що поєднує високу імпульсивність (екстраверсію), виражену емоційну нестабільність (нейротизм), внутрішню тривожність, фрустрованість та соціальну відчуженість на тлі критично низького рівня вольового самоконтролю й нівелювання соціально-правових норм.

Верифіковано провідну роль мікросоціального чинника девіантогенезу: деструктивний вплив сімейного виховання, що характеризується високим рівнем батьківської ворожості, емоційного відторгнення (дефіцит позитивного інтересу) та виховною непослідовністю, виступає базовим детермінуючим фактором формування протиправних паттернів поведінки у підлітковому віці.

РОЗДІЛ 3. ПРОФІЛАКТИКА ТА КОРЕКЦІЯ ЗЛОЧИННОЇ ТА ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ

3.1. Методологічні підходи до профілактики та корекції злочинної та протиправної поведінки

Профілактика злочинності є міждисциплінарною сферою, що поєднує кримінологічні, правові, психологічні та педагогічні знання. Ефективність профілактичних заходів значною мірою залежить від того, наскільки адекватним є теоретичне обґрунтування причин злочинної поведінки. Як слушно зазначають Росс і Фабіано (1983), «фактором, який відрізняє ефективні корекційні програми від неефективних, є пояснення злочинної поведінки, на якому ґрунтується програма. Стратегії програм, що походять з неадекватних або хибних концептуалізацій причин злочинної поведінки, навряд чи матимуть значний вплив на її зменшення» [10, 16].

Проблема профілактики злочинності не може бути повністю розкрита без урахування віктимологічного чинника. Я.О. Лиховицький (2025) визначає віктимізацію як комплексне явище, що виявляється через низку біологічних, психологічних та соціальних чинників, а її рівень визначається характером взаємодії особистісних рис та зовнішніх обставин. Автор наголошує, що психологічна, соціальна та правова оцінка віктимізації має бути інтегрована в систему профілактики злочинності та захисту прав та інтересів засуджених.

Особливої актуальності цей аспект набуває в пенітенціарній системі, де рівень і динаміка віктимізації значною мірою визначаються особистісними, соціальними та психологічними чинниками, що формують світогляд і поведінку засуджених та персоналу. Системний аналіз ролі внутрішньоособистісних характеристик, соціально-психологічних деформацій та поведінкових моделей дозволяє виявити ключові компоненти, що сприяють формуванню ризикованих ситуацій.

У сучасній науці прийнято розрізняти три рівні профілактики злочинності :

Первинна профілактика – заходи, спрямовані на усунення причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів, а також на формування правосвідомості та моральних якостей особистості;

Вторинна профілактика – раннє виявлення осіб, схильних до вчинення злочинів, та проведення з ними корекційно-виховної роботи;

Третинна профілактика – запобігання рецидиву серед осіб, які вже вчинили злочини та відбувають покарання.

Розгорнуту теоретичну базу для розуміння профілактики правопорушень забезпечує теорія ризикових та резилієнтних факторів. Дослідження Д. Гавранека, присвячене аналізу факторів ризику та резилієнтності в житті осіб, які вчинили тяжкі злочини, дозволило виявити три основні групи детермінант: *індивідуальні* (особистісні характеристики та психічні розлади), *сімейні* (неблагополучне родинне середовище) та *соціальні* (несприятливе соціальне оточення, зловживання наркотиками, складне дитинство та підлітковий вік.) Ці фактори створюють передумови для формування розладів особистості, що, своєю чергою, можуть призводити до злочинної поведінки [52].

Однією з найбільш впливових моделей у сфері корекції злочинної поведінки є модель «Ризик–Потреба–Реактивність» (Risk-Need-Responsivity model, RNR), розроблена Д.А. Ендрюсом, Дж. Бонтою та Р.Д. Ходжем. Модель базується на трьох основних принципах:

1. **Принцип ризику** (Risk Principle) – рівень інтервенції має відповідати рівню ризику рецидиву, який демонструє правопорушник. Інтенсивніші програми призначаються для осіб із високим ризиком, тоді як для осіб із низьким ризиком надмірна інтервенція може мати негативний ефект.

2. **Принцип потреби** (Need Principle) – інтервенції мають бути спрямовані на динамічні криміногенні потреби (фактори ризику, що піддаються зміні), такі як: антисоціальні установки, асоціація з кримінальним оточенням, зловживання психоактивними речовинами, дефіцити навичок вирішення проблем, низький самоконтроль.

3. **Принцип реактивності (Responsivity Principle)** – стиль та методи інтервенції мають відповідати стилю наuczіння та здібностям правопорушника. Когнітивно-поведінкові техніки вважаються найбільш ефективними для більшості правопорушників.

Найбільшу доказову базу у сфері корекції злочинної поведінки мають програми, засновані на когнітивно-поведінковій моделі. Основою цього підходу є припущення, що злочинна поведінка значною мірою визначається дефіцитами в когнітивній сфері: невмінням вирішувати проблеми, імпульсивністю, егоцентризмом, нездатністю передбачати наслідки своїх дій. Когнітивна модель пропонує навчання замість терапії. Правопорушники мають засвоїти навички вирішення проблем, а також академічні та професійні навички. Важливо навчити правопорушників розпізнавати проблеми, аналізувати їх та конструювати правдоподібні альтернативні некримінальні рішення, а також передбачати наслідки для себе та інших [12].

Емпіричні дослідження підтверджують ефективність когнітивного підходу. Росс і Фабіано у своєму порівняльному аналізі 25 ефективних та 25 неефективних корекційних програм виявили, що успішність корекційного програмування була значуще пов'язана з використанням когнітивних технік інтервенції [10, с. 21].

Програма «Навички вирішення проблем для правопорушників», розроблена Дж. Тайманс та С. Парезе за підтримки Національного інституту корекцій (США), є прикладом практичної реалізації когнітивного підходу. Програма включає шість послідовних кроків, які правопорушники мають засвоїти та застосовувати в ситуаціях соціального вибору [10]:

1. Зупинись і подумай – формування навички паузи між стимулом та реакцією для аналізу ситуації.
2. Проблема та мета – чітке визначення проблемної ситуації та бажаного результату.
3. Інформація та розуміння – збір додаткової інформації, розуміння власних емоцій та мотивів інших учасників ситуації.

4. Варіанти та наслідки – генерування альтернативних варіантів дій та оцінка їх можливих наслідків.

5. Обери–Сплануй–Зроби – вибір найкращого варіанту, складання плану реалізації та його виконання.

6. Оцінка – аналіз результатів дій та винесення уроків на майбутнє.

Дослідження Р. Швіцгебеля та його колег є одними з небагатьох, що демонструють застосування технік модифікації поведінки до груп правопорушників поза установами чи школами. Вони контактували з підлітками-правопорушниками в міському середовищі та пропонували їм заробляти гроші, розмовляючи на диктофон. Трирічне катамнестичне спостереження за першими 20 учасниками, які спочатку були відібрані як експериментальна група, показало, що експериментальна група мала значущо менше арештів та коротші терміни ув'язнення порівняно з контрольною групою [9, с. 79-80].

Психологічна корекція злочинної поведінки передбачає застосування системи психологічних впливів, спрямованих на зміну дезадаптивних патернів мислення, емоційного реагування та поведінки осіб, які вчинили правопорушення. Аналіз класичних досліджень у сфері модифікації поведінки правопорушників дає змогу виокремити кілька ключових стратегій інтервенції .

Система жетонного підкріплення. Цей метод передбачає використання жетонів або балів як вторинних підкріплювачів, які можна обміняти на бажані винагороди (споживчі товари, кіно, походи, рекреаційні заходи). У дослідженні Філіпса система балів застосовувалася для модифікації агресивних висловлювань, невчасної появи, невиконаної домашньої роботи та неохайності трьох підлітків із девіантною поведінкою. Бали зароблялися за адекватне виконання певних цільових дій і втрачалися за небажані реакції, що дозволило модифікувати всю цільову поведінку в бажаному напрямку [9, с. 78].

Процедури тайм-аут (time-out). Цей метод, що передбачає тимчасову ізоляцію від джерел підкріплення, виявився ефективним для зменшення деструктивної та залякувальної поведінки. Браун і Тайлер продемонстрували, як за допомогою процедури тайм-аут вдалося послабити владу агресивного

правопорушника, що домінував над персоналом та іншими вихованцями установи. Після застосування цієї процедури агресивна поведінка значно зменшилася, що призвело до повної позитивної зміни ставлення персоналу та однолітків до цього індивіда [29].

Техніки підкріплення альтернативної поведінки. Важливе відкриття, зроблене в дослідженні з 11-річним хлопцем Донні, полягало в тому, що персонал установи фактично сприяв формуванню та підтримці антисоціальних реакцій, оскільки обмеженість персоналу, який мав справу з порушниками, не дозволяла підкріплювати просоціальну поведінку. Втручання, яке змінило умови отримання підкріплення, зменшило періоди ізоляції на 33% та суттєво знизило серйозність правопорушень [19, с. 77].

Оскільки кримінальні установки є важливими предикторами злочинної поведінки, їх корекція стає ключовим завданням психологічної інтервенції. «Вважається, що зміна установок повинна призводити до помітних змін у поведінці» [23]. Стратегії корекції установок включають:

- когнітивне реструктурування – оскарження ірраціональних переконань, що виправдовують правопорушення;
- розвиток емпатії – навчання здатності ставити себе на місце жертви та розуміти наслідки своїх дій для інших;
- зміна ідентифікації – зменшення ідентифікації з кримінальним оточенням, формування позитивних референтних груп.

Ресоціалізація засуджених є ключовим кроком у процесі виправлення осіб, які відбули покарання, та їх успішного повернення до суспільства. У динамічних соціальних змін та трансформації ціннісних орієнтацій постає потреба в переосмисленні традиційних підходів до процесу ресоціалізації .

Особливої уваги потребують вразливі категорії засуджених. Дослідження Є.В. Кунц, присвячене профілактиці поведінки жінок, які вчинили злочини, наголошує, що недостатність належної реабілітаційної роботи, ресоціалізації та соціальної адаптації є однією з причин повторної злочинної поведінки. Успішна корекція жінок-засуджених потребує активної співпраці з державними та

громадськими організаціями, врахування гендерних особливостей та забезпечення якісної психологічної підтримки. Аналогічна проблема існує й у сфері профілактики злочинності неповнолітніх. Посилення та інтенсивність заходів кримінальної репресії не приносять позитивного результату, тоді як відсутність належної реабілітаційної роботи, ресоціалізації та соціальної адаптації є однією з причин повторної злочинної поведінки.

Аналіз сучасного стану проблеми профілактики та корекції злочинної поведінки дозволяє виокремити кілька перспективних напрямів розвитку.

Інтеграція психологічних та правових підходів. Ефективна профілактика злочинності потребує поєднання психологічних технологій впливу на особистість правопорушника з правовими механізмами. Це передбачає розробку міждисциплінарних програм, що враховують як кримінологічні, так і психологічні аспекти девіантної поведінки.

Використання предиктивної аналітики. Сучасні технічні методи для ідентифікації та виявлення правопорушників дозволяють активно використовувати методи предиктивної аналітики, що дає змогу ефективно затримувати підозрюваних, а також не допускати виникнення кримінальних ситуацій.

Розвиток ресторативних практик. Відновне правосуддя є альтернативою традиційним каральним підходам, що фокусується на загоєнні шкоди, завданої злочином, залученні жертви, правопорушника та спільноти до процесу відновлення справедливості.

Персоналізація корекційних програм. Зростає розуміння того, що універсальні програми корекції є менш ефективними, ніж ті, що враховують індивідуальні особливості правопорушника: тип особистості, криміногенні потреби, мотивацію, рівень ризику рецидиву. «Диференційований підхід, який дозволяє враховувати індивідуальні особливості засуджених», визнається ключовим для підвищення ефективності практик ресоціалізації

3.2. Методи психокорекції злочинної та протиправної поведінки у дітей підліткового віку

На жаль, у воєнний час спостерігається зростання хвилі дитячої бездоглядності та злочинності. Неповнолітні частіше вдаються до вживання наркотиків і алкоголю, займаються грабежами та бродяжництвом. У зв'язку з цим особливу увагу слід приділити корекції та профілактиці кожного з цих негативних явищ, а також забезпечити медико-психологічну й педагогічну реабілітацію. Проблема залишається актуальною, адже ситуація принципово не змінилася. Одним із ключових чинників є недосконалість соціальної політики держави, яка недостатньо підтримує сім'ю як основний соціальний інститут. Як зазначає Г. Волков, сім'я, обтяжена проблемами виживання в кризових умовах, часто не справляється з виховною функцією, зокрема в аспекті формування нормативної поведінки дітей.

О.С. Товканець наголошує, що питання не в тому, щоб виправдати соціальне зло, а у пошуку ефективних методів боротьби з протиправною поведінкою та оновленні підходів до соціального контролю. Необхідно проектувати таку соціальну реальність, у якій психолого-педагогічна просвіта та соціальна психокорекція сприятимуть попередженню девіантної поведінки. Це є важливим для усунення наслідків помилок у вихованні, які порушують процес соціалізації й гармонійного розвитку особистості [57].

С. Л. Ящук звертає увагу на те, що більша частина ресурсів нині спрямовується на припинення та лікування порушень закону, а значно менша — на профілактичні заходи. Водночас сучасна педагогіка не завжди готова здійснювати первинну профілактику через низьку мотивацію вчителів або недостатнє розуміння механізмів формування девіантної поведінки. Більше того, подекуди бракує навичок застосування сучасних методів роботи з дітьми, які належать до «важкого» контингенту. У цих умовах перед соціальними працівниками, педагогами та психологами постає серйозний виклик: допомогти підростаючому поколінню ставати суб'єктами власної долі й активними

учасниками життя сім'ї, формувати навички свідомого саморозвитку і водночас запобігати поширенню девіантних установок серед молоді [60].

Фахівцям, які працюють з підлітками, необхідні знання психокорекції — набору психолого-педагогічних впливів, адаптованих для підліткового віку. Це психотерапевтичні та психокорекційні прийоми (психоаналітичні, сугестивні, раціональні, тренувальні), а також спеціально розроблені системи заходів (музикотерапія, психогімнастика, ігрова/сімейна психокорекція, куклотерапія), засновані на провідних для цього віку формах діяльності. Педагоги-психологи також повинні володіти основами спеціальної психокорекції — комплексу прийомів для досягнення конкретних завдань корекції поведінки/психічних функцій (наприклад, невпевненості, агресивності, сором'язливості, конфліктності, слабкості самоконтролю).

В. В. Терпелюк описує соціально-педагогічний інтерактивний театр як форму соціально-педагогічної профілактично-коректувальної роботи з девіантними підлітками. Він дозволяє, використовуючи інтерактивні методи та техніки театралізації, виявити проблеми підлітка, продемонструвати конструктивні шляхи їх вирішення та сприяти його саморозвитку [55].

В.І. Силенков описує наступні інтерактивні форми роботи з підлітками-правопорушниками:

1. Робота з афоризмами: обговорення висловів про протиправну поведінку, вибір найбільш вподобаних висловів, пояснення вибору.
2. Дебати.
3. Соціально-психологічні та педагогічні ігри: імітація реальної діяльності (пізнавальної, трудової, комунікативної), спрямована на засвоєння суспільно-корисних норм поведінки та соціальних відносин у штучних умовах.
4. Колаж: створення нових ілюстрацій із фрагментів буклетів, газет, журналів. Сприяє формуванню навичок індивідуальної/колективної роботи, партнерства, розвитку активності, ініціативи, розкриттю здібностей та створенню сприятливої атмосфери.

5. Соціально-значущі проекти: комплексна дослідницька форма позааудиторної діяльності, де учасники захищають прогноз (проект) щодо майбутнього якогось явища.

6. Соціально-педагогічний та психологічний тренінг.

Таким чином, існує багато різноманітних прийомів і методів корекції протиправної поведінки підлітків.

Л. М. Вольнова виділяє кілька методів впливу на протиправну поведінку, які охоплюють різні підходи до роботи з мотивацією, емоціями, саморегуляцією та формуванням позитивної поведінки.

1. Методи стимулювання мотивації до зміни поведінки, що починається ще з перших хвилин консультування і включає використання прямих запитань щодо мети звернення. Важливо також застосовувати прийоми розкриття намірів через уточнюючі гіпотези.

2. Методи корекції емоційних станів:

- Зменшення негативних емоцій – систематична десенсибілізація, яка спрямована на зменшення тривожності, негативної напруги або страху перед певними образами. Ця техніка передбачає повторне проживання травматичних подій на тілесному рівні для зняття негативних переживань;

- формування альтернативних реакцій – тренінги релаксації, розвитку впевненості або застосування технік асертивної поведінки, дихальних чи моторних практик, практика усного чи рольового програвання конфліктних ситуацій допомагає в напрацюванні адекватної реакції.

3. Систематична десенсибілізація – це метод, який полягає в поступовому зниженні чутливості до об'єктів або подій, що викликають тривогу. Його можна доповнити емотивною уявою, яка залучає образи важливих людей чи улюблених героїв. Додатково використовуються техніки творчого самовираження, тілесної або ігрової терапії.

4. Методи саморегуляції:

- ментальна релаксація- розвивається навик уявляти приємні та спокійні сцени після попередньої роботи із м'язовою релаксацією; кінцева мета – досягнення емоційного спокою.

- стратегія самоконтролю - навчання самостійно спостерігати за своєю поведінкою, що інтегрується через ведення щоденників.

- когнітивне переструктурування - звертається увага на суперечності у висловлюваннях підлітка та проводиться корекція негативних переконань, наприклад таких, як "Я нічого не варта" або "У мене ніколи нічого не виходить".

5. Методи придушення небажаної поведінки (форми покарання):

- тайм-аут - засіб ізоляції від ситуації, яка підкріплює негативну поведінку;
- методика негативних наслідків передбачає позбавлення дитини доступу до підкріплюючих стимулів, таких як улюблені заняття або увага оточуючих.

- метод негативних реакцій включає групове засудження або демонстрацію виражених емоцій, наприклад гніву, за умови, що це поєднується із заохочуванням правильної поведінки.

6. Методи формування позитивної поведінки:

- підкріплення - може бути безпосереднім (наприклад, нагорода реальними речами) або опосередкованим (жести, символічні заохочення);

- опосередковане підкріплення - діти спостерігають за моделями правильної поведінки та її винагородженням;

- активне соціальне навчання спрямоване на розвиток адаптивних моделей поведінки через практичне навчання та включення в соціальні ситуації.

Ці методи ефективно комбінуються для досягнення бажаних змін у поведінці та сприяють зменшенню проявів злочинної та протиправної поведінки.

3.3. Програма психологічної корекції злочинної та протиправної поведінки підлітків

Н. В. Квітковська висвітлювала, що корекція — це комплекс заходів, спрямованих на виправлення недоліків або відхилень у поведінці, а також на

компенсацію виявлених порушень через роботу з мікросоціальним оточенням особи. Очевидним є те, що найбільшу ефективність у подоланні та запобіганні протиправної поведінки досягають на ранніх її етапах. Особливу увагу слід звертати на аспекти поведінки, які потенційно можуть передувати правопорушенням, серед яких:

- прогули уроків (що можуть бути проявом девіантної поведінки або результатом так званого «шкільного неврозу»);
- низька успішність (яка може бути пов'язана з інтелектуальними труднощами, педагогічною занедбаністю чи затримкою психічного розвитку);
- відчуження в шкільному колективі, ізолюваність;
- компенсаторна поведінка інфантильного характеру (наприклад, демонстративна поведінка на кшталт «класного блазня» чи руйнівні дії, включаючи псування майна, бійки).

Профілактична діяльність має здійснюватися у тісній співпраці з педагогами та батьками. При цьому важливо розуміти, що педагоги часто приділяють надмірну увагу слабким або «важким» дітям, роблячи їм більше зауважень. Часто учня оцінюють загалом, як особистість, ігноруючи окремі вчинки. Тому одним із ключових умов ефективної профілактики є психологічне консультування педагогів і батьків щодо чинників, що впливають на появу девіацій, особливостей їхніх проявів і найбільш ефективних способів взаємодії з такими підлітками.

Соціально-економічна та ідеологічна напруженість у суспільстві стає сприятливим ґрунтом для розвитку різних відхилень у поведінці та особистісному розвитку підлітків. Це не лише провокує засвоєння асоціальних норм, але й призводить до втрати психічної стійкості перед негативними впливами з боку соціального оточення, а також сприяє поширенню асоціальної поведінки. Особливе занепокоєння викликають явища духовної порожнечі, підвищеної тривожності, емоційного відчуження, агресивності, цинізму, жорстокості і втрата мотивації до навчання серед молоді.

Підлітковий вік сам по собі вважається критичним етапом, коли створюються передумови для виникнення протиправної поведінки. Зміни у фізичному та психічному розвитку нерідко провокують невдоволення собою чи навколишнім світом, супроводжуючись зрушеннями у ціннісних орієнтаціях і ставленні до самого себе. У демонстративній зухвалості, байдужості чи надмірній впевненості часто приховуються відчуття вразливості, сором'язливості і навіть страху.

Форма й інтенсивність протиправної поведінки підлітків значною мірою залежать від того, чи навчили їх реагувати на труднощі конструктивно або ж руйнівно. Важливу роль у цьому відіграє також підтримка соціуму творчих і соціально прийнятних форм самовираження. Результати досліджень переконливо свідчать: саме особистісні якості є основними детермінантами відхилень у поведінці, а ситуаційні фактори здебільшого впливають на форму та інтенсивність їх прояву.

У процесі створення групової корекційно-розвивальної програми були враховані такі *характерні особливості учасників*:

1. Прояви делінквентної та адиктивної поведінки.
2. Низько-середній рівень гармонійної взаємодії з батьками.
3. Низько-середній рівень когнітивної функції.
4. Низько-середній рівень культурного розвитку.
5. Низько-середній рівень навчальної мотивації.
6. Підвищена неуважність, схильність до гіперактивності та висока втомлюваність.

Розроблена корекційно-розвивальна програма базувалася на збірнику корекційних програм, укладеному Н. М. Сиско [24]. Її реалізація була адаптована до специфіки навчального процесу і здійснювалася впродовж тижня під час проведення виробничої практики.

Основною метою програми було здійснення цілеспрямованої корекції особистісних характеристик підлітків із протиправною поведінкою, а також

профілактика девіантних проявів серед підлітків із відносно нормативною поведінкою.

Завдання програми:

1. Формування позитивного ставлення до навколишнього світу, соціального середовища та власної особистості.
2. Допомога у процесі самопізнання, усвідомлення власних індивідуальних відмінностей і розвиток адекватної самооцінки.
3. Розвиток здібностей, які забезпечують функціонування у ролі як рівноправного члена групи, так і лідера.
4. Створення умов для формування позитивних міжособистісних відносин у групі з метою ефективною співпраці.
5. Закріплення просоціальних моделей мислення та поведінки, що сприяють взаємній підтримці в команді.
6. Навчання підлітків основам аутотренінгу, психофізичної релаксації та візуалізації для ефективною саморегуляції поведінки і емоційних реакцій.
7. Корекція негативних особистісних проявів через стимулювання процесів самовиховання, самосвідомості, рефлексії та управління власними емоціями.
8. Профілактика конфліктів у взаєминах із батьками та сприяння зміцненню сімейного авторитету.

Принципи організації корекційної роботи в групі:

Діяльність програми ґрунтувалася на принципах добровільності участі, мотиваційної готовності, цілісності навчального матеріалу, врахуванні вікових особливостей учасників, відповідності застосовуваних методів цілям програми, активної взаємодії, зворотного зв'язку, розвитку навичок самодіагностики, оптимізації індивідуального потенціалу, гармонізації емоційних та когнітивних аспектів особистості, підтримання стабільного складу групи та впровадження елементів довільності у роботі.

Методи роботи: практикувалися групові дискусії, техніки релаксації та проєктивно-корекційні вправи.

Організаційні параметри: тривалість кожного заняття становила 45 хвилин; заняття проводилися п'ять разів на тиждень; чисельність групи – 15 осіб (учні 6–8 класів).

Очікуваний результат: впровадження програми передбачає формування позитивних особистісних і поведінкових змін, посилення самосвідомості та психологічної рефлексії у підлітків, покращення їх розуміння соціальних та сімейних стосунків, розвиток здатності до конструктивної міжособистісної взаємодії без конфліктів, оволодіння навичками регуляції емоційного стану

3.4. Дослідження результатів впровадження психокорекційної програми

Під час спосереження за поведінкою дітей на групових заняттях ми помітили, що труднощів у спілкуванні та знайомстві між учасниками не виникало. Діти були заздалегідь ознайомлені із загальноприйнятими правилами поведінки у групі, що сприяло організованості та комфортному середовищу. Спостереження виявило, що 50% підлітків проявляли зацікавленість та готовність співпрацювати.

На першому занятті 20% учасників продемонстрували ініціативність, із задоволенням виконували запропоновані вправи. Було розроблено і запроваджено ритуал привітання та прощання, що сприяло налагодженню групової динаміки.

Другий етап занять показав певні труднощі: 10% учасників демонстрували замкнутість або схильність до конфліктності. Проте поступово атмосфера у групі почала змінюватися у позитивному напрямку.

Третє заняття відзначилось тим, що 20% підлітків проявили небажання брати участь в обговоренні, однак це не суттєво вплинуло на загальний робочий процес.

На четвертому занятті вже 50% підлітків активно долучалися до формування позитивної атмосфери в групі, відкрито висловлювали свої думки та пропозиції.

Під час заключного заняття 60% учасників зазначили задоволення від участі у групових заняттях. Багато хто відзначив, що цей досвід навчив їх важливості поваги один до одного, терплячості та контролю емоцій. Вони також зрозуміли значущість уміння спокійно взаємодіяти з іншими людьми та приймати підтримку від оточення.

Результати корекційної роботи продемонстрували позитивні зміни в емоційному стані підлітків, покращення навичок безконфліктної взаємодії, прагнення до самоконтролю та відкритості. Більшість учасників високо оцінили формат роботи у вигляді дискусії, яка дозволила відчувати себе частиною команди.

Для оцінювання ефективності корекційної програми було проведено повторну діагностику з використанням методик «Піктограма», тесту Р. Айзенка, а також опитувальників Р. Кеттелла і «Підлітки про батьків». Узагальнені кількісні результати за методикою «Піктограма» наведені у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Показники по критеріям пізнавальної сфери у підлітків з протиправною поведінкою, виявлені за методикою «Піктограма»)

Критерії	Первинна діагностика	Повторна діагностика	Достовірність відмінностей Т-критерія Стьюдент
Адекватність (%)	68	74	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Відтворення (%)	66	70	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05.$
Конкретність-абстрактність (у балах)	2	1	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05.$
Стандартність-оригінальність (у балах)	1	3	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$

На основі результатів проведеної діагностики встановлено, що значних змін у пізнавальній сфері між первинною та повторною діагностикою не виявлено. У підлітків зберігаються труднощі в адекватному розумінні й відтворенні висловлювань, а роль пам'яті у процесах мислення залишається на низько-середньому рівні.

На наступному етапі аналізу малюнків за методикою «Піктограма» увагу було зосереджено на критеріях, що дозволяють дослідити особливості особистості. Серед цих критеріїв були: вираження емоційних станів, оціночні висловлювання підлітків (зафіксованих у вербальних коментарях), специфіка ліній та штрихування, деталі форми голови й тіла людських фігур, рівень деталізації обличчя, а також частота внесення змін і виправлень у малюнки. Деталізовані результати дослідження представлено в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Показники особистісних особливостей у підлітків з пропиправною поведінкою, виявлені за методикою «Піктограма»

Особистісні особливості (у балах)	Первинна діагностика	Повторна діагностика	Достовірність відмінностей Т-критерія Стьюдент
Агресивність	8	6	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Тривожність	10	8	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Негативний «Я –образ»	2	1	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Негативне відношення до жіночої статті	2	1	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Негативне відношення до чоловічої статті	2	1	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Ворожий образ матері	2	1	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Ворожий образ батька	2	1	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$

Згідно з даними таблиці 4.2, можна зробити висновок, що після проведення корекційної роботи виявляється помітна позитивна динаміка в особистісних

особливостях підлітків. Зокрема, спостерігається зниження рівня агресивності (з 8 до 6) та тривожності (з 10 до 8). Такі результати свідчать про поліпшення емоційного стану: підлітки стали більш спокійними та перебувають у кращому настрої. Зміна емоційного фону та соціального оточення забезпечує гармонійний вплив на розвиток їхньої особистості.

Крім того, порівняння показників агресивності та тривожності у девіантних підлітків з результатами первинного діагностування підтверджує їхнє зниження. Це може свідчити про те, що такі підлітки часто зростають у сімейному середовищі з дисгармонійними відносинами, що суттєво впливає на формування їхніх особистісних характеристик.

Для оцінки ефективності проведеної корекційної роботи також було виконано повторну діагностику за методом тестування Р. Айзенка «Екстраверсія – Інтроверсія, Нейротизм». Порівняння отриманих результатів представлено в таблиці 3.3:

Таблиця 3.3

Показники особистісних особливостей у підлітків за тестом Р. Айзенка

Шкала (у балах)	Первинна діагностика	Повторна діагностика	Достовірність відмінностей Т-критерія Стьюдента
Екстра-інтроверсія	6	9	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Нейротизм	9	8	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$.

Аналізуючи результати тестування, можна відзначити відсутність суттєвих відмінностей серед показників. При повторному діагностуванні підлітки демонструють середній рівень екстра-інтроверсії (9 балів) і середній рівень нейротизму (8 балів).

У контрольній групі не зафіксовано перевищення нормативних показників, хоча всі отримані значення залишаються в межах середнього рівня. Ці підлітки

характеризуються відкритістю в спілкуванні, врівноваженістю, однак зрідка можуть проявляти ознаки імпульсивності. Як правило, вони є життєрадісними, мають широке коло друзів і знайомих, отримують задоволення від взаємодії з іншими людьми та схильні до оптимізму.

Додатково була проведена повторна психодіагностика, використовуючи 12-факторний дитячий варіант особистісного опитувальника Р. Кеттелла (CPQ). Узагальнені результати подано в таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Показники особистісних особливостей у девіантних підлітків			
Шкала (у балах)	Первинна діагностик а	Повторна діагностика	Достовірність відмінностей Т-критерія Стьюдент
Фактор А (спілкування)	4	7	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Фактор В (вербальний інтелект)	4	5	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Фактор С (впевненість у собі)	4	5	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Фактор D (збудженність)	9	8	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05.$
Фактор Е (схильність до самоствердженню)	6	7	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Фактор F (схильність до ризику)	6	7	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05.$
Фактор G (відповідальність)	3	3	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Фактор H (соціальна сміливість)	4	6	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05.$
Фактор I (чутливість)	10	9	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Фактор O (тривожність)	8	7	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05.$
Фактор Q3 (самоконтроль)	5	7	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
Фактор Q4 (нервова напруга)	7	5	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05.$

З даних таблиці 3.4 можна зробити висновок, що значних відмінностей між первинною та повторною діагностикою не зафіксовано. Підлітки з протиправною поведінкою у повторній діагностиці показують середні бали за всіма факторами. Це відповідає характеристикам особистості, яка не схильна до сильних афективних реакцій чи яскравих емоційних проявів. Така молода людина зазвичай веде себе формально у спілкуванні, надає перевагу заняттям, пов'язаним із книгами чи предметами, і частіше прагне працювати наодинці. Рівень інтелектуальної активності, успішність у навчанні та здатність вирішувати логічні завдання у таких підлітків значною мірою залежать від їхнього емоційного стану.

Наступним кроком у рамках оцінки ефективності проведеної корекції стало повторне діагностування за допомогою опитувальника «Підлітки про батьків» (Шафера) (таблиця 3.5.):

Таблиця 3.5.

Показники відносин підлітків з батьками з експериментальної та контрольної груп

Шкала опитувальника (у балах)	Первинна діагностик а	Повторна діагностик а	Достовірність відмінностей Т-критерія Стьюдент
POZ (позитивний інтерес)	2	3	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
DIR (директивність)	3,5	3,3	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05.$
HOS (ворожість)	3,4	3	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05.$
AUT (автономність)	3,2	4	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$
NED (непоследовність)	3,7	4	$p \leq 0.01$ $p \leq 0.05$

З аналізу даних таблиці 3.5 можна зробити висновок, що різниця між первинною та повторною діагностикою виявилася незначною. Це свідчить про те, що підлітки з девіантною поведінкою перебували в стані внутрішньої рівноваги, що дозволило їм об'єктивно оцінювати події та діяти раціонально. Такі результати підтверджують позитивний вплив змін у соціальному оточенні та емоційному кліматі на гармонійний розвиток їхньої особистості.

Варто підкреслити, що корекційна робота з підлітками не зводилася до виконання ізольованих вправ для покращення психічної діяльності чи тренування конкретних навичок. Вона була організована як комплексний і водночас усвідомлений процес. У тренінгу значну увагу приділяли формуванню кола інтересів підлітків із врахуванням їхніх особистісних характеристик та індивідуальних здібностей. Особливий акцент робився на зменшенні пасивного часу підлітків: їх активно залучали до соціально корисної діяльності та занять, що сприяють особистісному становленню. Це включало читання, самоосвіту, музику, спорт, а також участь в організації простору через прибирання та інші активності.

Таким чином, результати повторного діагностування підтвердили ефективність проведеної психологічної групової корекції. Вона була спрямована на сприяння особистісним змінам та запобігання різним формам девіантної поведінки. Зокрема, завдяки цій роботі вдалося знизити рівень емоційної напруги, тривожності, надмірної чутливості, схильності до конфліктів і замкнутості. Крім того, учасники тренінгу змогли сформуванати почуття власної цінності, розвинути повагу до інших та навчитися технікам релаксації, що позитивно позначилося на їхньому загальному емоційному стані.

Висновок до розділу 3

Таким чином, нами було проведено аналіз основних методів корекції та профілактики злочинної та протиправної поведінки. Потім розроблено та впроваджено програму групової психологічної корекції, зосереджену на

стимулюванні позитивних особистісних змін і запобіганні розвитку різних форм девіантної поведінки у підлітків.

Виявлено позитивну динаміку в результаті проведеної корекційної роботи, що включає:

- перехід підлітків до стану емоційного врівноваження та покращення загального настрою,
- зміну емоційної атмосфери та розширення кола спілкування, що сприяло гармонізації їхнього особистісного розвитку,
- зниження рівня агресивності й тривожності серед девіантних підлітків порівняно з попередніми діагностичними показниками,
- за показниками темпераменту переважання середнього рівня нейротизму та екстра-інтроверсії серед учасників програми.

За результатами повторної психодіагностики підтверджено середній рівень ефективності використаної програми групової психологічної корекції, спрямованої на особистісні зміни та профілактику девіантної поведінки.

Обґрунтовано актуальність тривалої та систематичної психологічної роботи, яка передбачає залучення батьків і формування сприятливого соціально-психологічного середовища в навчальному закладі для максимізації ефективності корекції девіантної поведінки.

ВИСНОВОК

Отже, проведене теоретичне та емпіричне дослідження психологічних характеристик особистості злочинця та правопорушника на прикладі підлітків із проявами протиправної поведінки дозволило досягти поставленої мети та виконати визначені завдання.

У результаті теоретичного аналізу наукової літератури встановлено, що проблема протиправної та злочинної поведінки підлітків залишається однією з найактуальніших у сучасній психології, кримінології та педагогіці. Протиправна поведінка розглядається як складне соціально-психологічне явище, що виникає внаслідок взаємодії індивідуально-психологічних, сімейних, соціальних та середовищних чинників. Визначено, що формування девіантної поведінки нерозривно пов'язане з порушенням процесів соціалізації, деформацією ціннісно-нормативної сфери особистості, труднощами емоційної саморегуляції та несприятливими умовами сімейного виховання. Теоретичний аналіз також показав, що особистість злочинця та правопорушника характеризується специфічним комплексом психологічних властивостей, серед яких провідне місце займають агресивність, імпульсивність, емоційна нестійкість, низький рівень самоконтролю, недостатня сформованість моральних установок і труднощі соціальної адаптації.

У ході дослідження було систематизовано основні психологічні чинники формування протиправної поведінки підлітків. Встановлено, що значну роль у виникненні поведінкових відхилень відіграють дисфункціональні сімейні взаємини, недостатній емоційний контакт між батьками та дітьми, непослідовність виховних впливів, низький рівень батьківського контролю, а також негативний вплив одноліткового середовища. Важливими чинниками ризику виступають також підвищена тривожність, емоційна нестійкість, фрустрованість, схильність до конфліктності та недостатній розвиток навичок конструктивного розв'язання проблемних життєвих ситуацій.

Необхідно відмітити щорічне зростання кількості неповнолітніх із злочинною протиправною поведінкою, що виявляється в асоціальних діях

(наркоманія, алкоголізм, хуліганство, вандалізм, порушення громадського порядку, суїциди, запепінги та ін.). У крайніх формах все частіше проявляються агресивність, жорстокість, насильство. Агресивна, протиправна поведінка, вживання наркотиків і пияцтво утворюють єдиний блок, і залучення підлітка до одного виду девіації підвищує ймовірність його залучення до інших. Саме тому ми вирішили провести емпіричне дослідження саме на підлітковій групі.

Емпіричне дослідження дозволило виявити суттєві відмінності між підлітками з нормативною та протиправною поведінкою. З'ясовано, що підлітки експериментальної групи характеризуються більш високими показниками емоційної збудливості, імпульсивності, агресивності, домінантності та конфліктності. Для них також є характерними нижчі показники нормативності поведінки, самоконтролю та соціальної відповідальності. Водночас у підлітків із нормативною поведінкою переважають емоційна врівноваженість, вища адаптованість до соціальних вимог та більш конструктивні способи міжособистісної взаємодії.

Результати дослідження особливостей дитячо-батьківських взаємин засвідчили, що підлітки з проявами протиправної поведінки значно частіше сприймають ставлення батьків як директивне, непослідовне або вороже. Встановлено, що дефіцит емоційної підтримки, недостатній рівень позитивної уваги та порушення сімейної комунікації негативно впливають на розвиток особистості підлітка та можуть виступати важливими чинниками формування девіантної поведінки. Натомість позитивні дитячо-батьківські взаємини, засновані на довірі, підтримці та взаємоповазі, виконують захисну функцію та сприяють успішній соціалізації особистості.

Отримані результати підтвердили висунуту гіпотезу про наявність специфічних психологічних особливостей у підлітків із протиправною поведінкою та засвідчили існування статистично значущих відмінностей між представниками експериментальної та контрольної груп. Це дає підстави розглядати індивідуально-психологічні характеристики та особливості

сімейного виховання як важливі предиктори формування правопорушної поведінки.

На основі результатів дослідження було розроблено програму психокорекційної роботи, спрямовану на профілактику та корекцію проявів протиправної поведінки підлітків. Програма передбачає розвиток навичок саморегуляції, підвищення рівня самоконтролю, формування просоціальних моделей поведінки, розвиток комунікативної компетентності, зниження агресивності та конфліктності, а також оптимізацію дитячо-батьківських взаємин. Практична цінність розробленої програми полягає у можливості її використання психологами закладів освіти, соціальними педагогами, фахівцями центрів соціальних служб та іншими спеціалістами, які працюють із підлітками групи ризику.

Таким чином, результати проведеного дослідження підтверджують, що особистість правопорушника формується під впливом комплексу взаємопов'язаних соціально-психологічних чинників, серед яких важливе місце належить індивідуальним особливостям особистості та специфіці сімейного середовища. Своєчасне виявлення факторів ризику та впровадження комплексних профілактичних і корекційних заходів сприятиме зниженню рівня протиправної поведінки серед підлітків та забезпеченню їх успішної соціальної адаптації.

Перспективи подальших наукових досліджень вбачаються у більш детальному вивченні психологічних механізмів формування різних видів протиправної поведінки підлітків, аналізі впливу цифрового середовища та соціальних мереж на розвиток девіантних проявів, дослідженні гендерних особливостей правопорушної поведінки, а також у розробленні та експериментальній перевірці сучасних програм психологічної профілактики, ресоціалізації та соціально-психологічної підтримки неповнолітніх із груп ризику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров Д. О. Психологія девіантної поведінки: монографія. Київ : НАВС, 2014. 216 с.
2. Андрусин Р.М. Аналіз особливостей розвитку девіантної поведінки підлітків. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, Серія Право РАВО. 2022, Вип. 69. С. 13-19.
3. Аршава І. Ф. Деякі психологічні чинники злочинності неповнолітніх. *Мед. психологія*. 2011. Том 6. № 1. С. 8–14.
4. Бандурка І. О. Кримінологічна характеристика особистості неповнолітнього злочинця. *Наше право*. 2014. № 6. С. 92–100.
5. Бандурка І. О. Психологічний профіль серійного вбивці: криміналістичний та психологічний аспекти. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 112–119.
6. Демічева А. В. Соціально-психологічні чинники делінквентної поведінки неповнолітніх. *Психологія і суспільство*. 2020. № 3. С. 85–93.
7. Бартків Л. А. Психологія делінквентності. Львів : Магнолія, 2019. 280 с.
8. Бедь В. В. Юридична психологія : навч. посіб. Львів : Новий світ ; Київ : Каравела, 2002. 376 с.
9. Бездольна В. Асоціальна поведінка підлітків 13-15 років. Соціально-психологічні особливості. *Психолог*. 2012. № 15/16. С. 69-71.
10. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. / О. І. Бондарчук, Т. М. Вакуліч. К. : Наук, світ, 2020. 230 с
11. Величенко Л. О. Психологія особистості злочинця як суб'єкта незаконного обігу зброї та боєприпасів. *Юридична психологія*. 2022. № 1 (30). С. 74-84. DOI: <https://doi.org/10.33270/03223102.74>
12. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 188 с.
13. Воронцова М. В. Соціальні норми та їх класифікація. *Соціологічні студії*. 2019. № 2. С. 85–92.

14. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір : Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с.
15. Гладкий В. В. Морально-психологічні риси злочинця. *Особистість, суспільство, закон* : тези доп. учасників Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті С. П. Бочарової (Харків, 25 квіт. 2019 р.). Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2019. С. 244–247. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3187699>
16. Горьковая І. А. Психологічна характеристика делінквентності. Київ : Либідь, 2014. 192 с.
17. Гусак А. П. Ресоціалізація неповнолітніх, засуджених за вчинення насильницьких злочинів, в умовах позбавлення волі: кримінологічний аспект : монографія. Луцьк : Захарчук В.М., 2013. 202 с.
18. Гуцол С. Ю. Соціально-педагогічна корекція девіантної поведінки. Київ : Освіта, 2017. 250 с.
19. Демічева А. В. Психологія девіантної поведінки. Одеса : Латстар, 2017. 300 с.
20. Денисов С. Ф. Особа злочинця у кримінологічній теорії України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1 (22). С. 152–159.
21. Джужа О. М., Горлач С. В. Злочинець або особа, яка вчинила злочин (порівняльний аналіз). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2024. № 2. С. 15–21.
22. Дмитрієва С. М., Степанчук О. В. Особливості соціальної ситуації розвитку неповнолітніх злочинців. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. № 3 (34). 2017. С. 22-26.
23. Заїка Є. В. Особистісні особливості делінквентних підлітків. *Науковий вісник Херсонського університету. Серія: Психологічні науки*. 2015. № 5. С. 112–118.
24. Заросинський Ю. Л. Стан і тенденції злочинів, що вчиняються неповнолітніми в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. Випуск 6-1. Том 3. 2014. С. 117–121.

25. Збірник коректувальних програм з профілактики девіантної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів / Укладач : Сиско Н. М. Хмельницький, НМЦ ПТО ПК у Хмельницькій області, 2014. 473 с.
26. Ікаєв А. Р. Особа злочинця та особа потерпілого у структурі криміналістичної характеристики втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. № 5. Т. 2. С. 241–246. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.5-2.43>.
27. Кацавець Р. С. Психологічні особливості злочинної поведінки. Психологія особистості злочинця. *Dictum Factum*. 2019. № 2. С. 85–90. DOI: <https://doi.org/000-0001-8762-7524>.
28. Кикоть В. А. Педагогічні умови профілактики девіацій. Харків : Основа, 2018. 310 с.
29. Кікалішвілі М.В. Девіантна поведінка: поняття та ознаки. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 3(22). С. 109-122.
30. Климків Р. І. Формування просоціальної поведінки осіб, які відбувають покарання з випробуванням. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2013. Вип. 5.: URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps_2013_5_39.pdf.
31. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія : підручник. 2-ге вид., переробл. і доповн. Харків : Право, 2008. 240 с.
32. Криштоп С. В. Кримінологічна характеристика особи злочинця, який вчиняє злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. *Молодий вчений*. 2018. № 12 (64). С. 498–502. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2018-12-64-114>.
33. Куришева О. В. Соціально-вікова норма в психології. *Збірник наукових праць НПУ ім. М. П. Драгоманова*. 2017. № 4. С. 15–20.
34. Лобанова А. С., Калашнікова Л. В.. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти. К.: Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.

35. Макаренко О. М., Андрейчева А. О. Поняття девіантної поведінки в соціальному та психологічному аспектах. *Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2015. Т. 125. С. 61–64.
36. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : навчальний посібник Київ : Либідь, 2011. 520 с.
37. Медведєв В. С. Кримінальна психологія : підручник. Київ : Атіка, 2001. 368 с.
38. Методики та інструменти роботи з неповнолітніми, які перебувають у конфлікті з законом: навчально-методичний посібник для практиків / за заг. Ред. Г.Стідз та Т.Журавель. К.: Мінюст, 294 с.
39. Момоток Т. П. Основні напрямки попередження злочинності неповнолітніх на загальнодержавному та регіональному рівнях : метод. посібник Черкаси, 2011. 92 с.
40. Нагаєв В. В. Особливості роботи з девіантними підлітками. Київ : Фенікс, 2016. 280 с.
41. Парфанович І. І. Система попередження і подолання девіантної поведінки дівчат : монографія.Тернопіль : ТНПУ, 2012. 367 с.
42. Пашковська М. В. Соціально-психологічні чинники злочинності неповнолітніх. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 152–159.
43. Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник / уклад.: М. В. Лемак, В. Ю. Петрище. Вид. 2-ге, виправл. Ужгород : В-во Олександри Гаркуші, 2012. 616 с.
44. Репіна Н. В. Психологічна норма та девіація. Харків : Фоліо, 2014. 300с.
45. Савіна М. В. Детермінанти девіантної поведінки. *Медична психологія*. 2018. Т.3, № 4. С. 67-70.
46. Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину. Київ : Атіка, 2022. 144 с.
47. Сафіна Р. В. Делінквентна поведінка підлітків. Київ : Логос, 2018. 180 с.

48. Силенков В. І. Профілактика девіантної поведінки. Київ : Освіта, 2013. 210 с.
49. Терпелюк В. В. Соціально-педагогічний інтерактивний театр у роботі з віктимними підлітками. Методичні рекомендації. Луцьк : Вежа-Друк, 2014. 72 с
50. Тимошенко В. І. Психологічна концепція особистості суб'єкта злочину. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2025. № 3 (161). С. 79–85.
51. Товканець О. С. Профілактична робота з девіантною поведінкою. Львів : Магнолія, 2019. 260 с.
52. Федорченко Т.Є. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально-педагогічний аспект : монографія. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2011. 492 с.
53. Христук О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с.
54. Чайковська О.М. Складові системи чинників девіантної поведінки підлітків. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Випуск 28. С. 627-637.
55. Чорна І.В. Девіантна поведінка підлітків. Особистість, суспільство, закон. Харків, 2019. С 211-214.
56. Чорней С. В. Поняття суб'єкта злочину. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2022. Вип. 618.С. 125–128.
57. Шарапова О. В. Норма як соціально-психологічний феномен. *Психологічний вісник*. 2019. № 10. С. 70–75.
58. Щериця С.І. Психологічна характеристика особистості правопорушника. *Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи: мат. наук.-прак. конф. (НАВС, 24 квітня 2015р.)*. Київ, 2015. С.197-199.
59. Яковенко С. І. Психологія формування кримінальної субкультури та її вплив на особистість. *Юридична психологія*. 2019. № 2 (25). С. 45–53. Ящук С. Л. Проблеми профілактики девіантної поведінки. *Вісник психології*. 2014. № 4. С. 150–155.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А. Проективна методика «Піктограма».....	98
ДОДАТОК Б. Тест Р. Айзенка (ЕРІ) – «Екстраверсія-інтроверсія, нейротизм»	100
ДОДАТОК В. Особистісний опитувальник Р. Кеттелла 12-факторний (дитячий варіант) СРQ	104
ДОДАТОК Г. Опитувальник «Підлітки про батьків» (тест ADOR)..	114
ДОДАТОК Д. Програма психологічної корекції девіантної поведінки підлітків.....	117

Проективна методика «Піктограма»

Мета: вивчення пізнавальної сфери й особистості.

Бланк

Інструкція: Вам запропонований список слів. Ваше завдання спробувати зобразити ці поняття у вигляді якого-небудь образу. Але ніяких літер! Більше обмежень для цього немає. Якість малюнка ролі не відіграє, можна намалювати що завгодно і як завгодно, аби тільки вам це змогло потім нагадати задане слово — як вузлик на пам'ять зав'язують».

1. Мати;
2. Батько;
3. Я;
4. Життєва мета;
5. Начальство;
6. Страх;
7. Підлеглий;
8. Майбутнє;
9. Друзі;
10. Минуле;
11. Чоловік;
12. Жінка;
13. Любов;
14. Сім'я;
15. Провина;
16. Співробітники.

Обробка даних

При обробці експериментальних даних ураховуються якісні показники. Для цього вводиться ряд критеріїв:

- критерій адекватності (+ або -);

Норма характеризується високими показниками за критерієм адекватності — від 70 % і вище.

- критерій відтворення через відстрочений період (+ або -);

Норма для критерію відтворення понять через відстрочений період — від 80 % і вище.

- критерій конкретності-абстрактності образу в балах (від 1 до 3);

Якщо ця відповідність максимально конкретна (наприклад, веселе свято зображується у вигляді застілля з конкретними гостями й сервіруванням стола), то експерт оцінює піктограму в 1 бал. Якщо ж образ має досить абстрактний характер (наприклад, те ж веселе свято зображується у вигляді ряду знаків оклику), то піктограма оцінюється в 3 бали. Можуть бути й змішані образи, які важко віднести до крайніх типів. У такому випадку вони одержують оцінку в 2 бали. Експертні оцінки далі підсумовуються й підраховуються середні дані (середнє арифметичне, яке в нормі відповідає величині в 2 бали).

- критерій стандартності-оригінальності образу в балах (від 1 до 3).

Унікальні, неповторювані піктограми одержують оцінку в 3 бали, проміжні варіанти одержують оцінку 2 бали. Результати підсумовуються й підраховуються середні дані, які в нормі відповідають величині в 2 бали (теж переводимо у %).

ДОДАТОК Б

Тест Р. Айзенка (ЕРІ) – «Екстраверсія-інтроверсія, нейротизм»

Мета: визначення всієї різноманітності типів особистості.

Бланк

Інструкція. Прочитайте питання і дайте відповідь «так» якщо погоджуєтесь з цим питанням або відповідь «ні», якщо непогоджуєтесь. Відповідайте швидко і точно. Немає хороших та поганих відповідей.

1. Тобі подобається перебувати в галасливій та веселій компанії?
2. Чи часто ти потребуєш допомоги інших дітей?
3. Коли тебе про що-небудь запитують, ти найчастіше швидко знаходиш відповідь?
4. Буваєш ти дуже сердитим, дратівливим?
5. Чи часто у тебе міняється настрій?
6. Чи буває таке, що тобі іноді більше подобається бути одному, ніж зустрічатися з іншими дітьми?
7. Тобі іноді заважають заснути різні думки?
8. Ти завжди виконуєш все відразу, так, як тобі говорять?
9. Чи любиш ти жартувати над ким-небудь?
10. Чи було коли-небудь так, що тобі стає сумно без особливої причини?
11. Чи можеш ти сказати про себе, що ти взагалі весела людина?
12. Ти коли-небудь порушував правила поведінки в школі?
13. Чи буває так, що іноді тебе майже все дратує?
14. Тобі подобалася б така робота, де все треба робити дуже швидко?
15. Чи було коли-небудь так, що тобі довірили таємницю, а ти з якихось причин не зміг її зберегти?
16. Ти можеш без особливих зусиль розвеселити компанію нудьгуючих дітей?
17. Чи буває так, що твоє серце починає сильно битися, навіть якщо ти майже не хвилюєшся?

18. Якщо ти хочеш познайомитися з іншим хлопчиком або дівчинкою, то ти завжди першим починаєш розмову?
19. Ти коли-небудь говорив неправду?
20. Ти дуже засмучуєшся, коли на тебе кричать за що-небудь?
21. Тобі подобається жартувати і розповідати веселі історії своїм друзям?
22. Ти іноді відчуваєш себе втомленим без особливої причини?
23. Ти завжди виконуєш те, що тобі кажуть старші?
24. Ти, як правило, завжди буваєш всім задоволений?
25. Чи можеш ти сказати, що ти трохи більш образлива людина, ніж інші?
26. Тобі завжди подобається грати з іншими дітьми?
27. Чи було коли-небудь так, що тебе попросили вдома допомогти по господарству, а ти з якоїсь причини не зміг цього зробити?
28. Чи буває, що у тебе без особливої причини паморочиться голова?
29. У тебе часом буває таке відчуття, що тобі все набридло?
30. Ти любиш іноді похвалитися?
31. Чи буває таке, що перебуваючи в суспільстві інших дітей, ти найчастіше мовчиш?
32. Ти зазвичай швидко приймаєш рішення?
33. Ти жартуєш іноді в класі, особливо якщо там немає вчителя?
34. Тобі часом сняться страшні сни?
35. Чи можеш ти веселитися, не стримуючи себе в компанії інших дітей?
36. Чи буває, що ти так хвилюєшся, що не можеш всидіти на місці?
37. Тебе взагалі легко образити або засмутити?
38. Чи траплялося тобі говорити про кого-небудь погано?
39. Чи можеш ти сказати про себе, що ти безтурботна людина?
40. Якщо ти опиняєшся в дурному положенні, то ти потім довго розстроюєшся?
41. Ти завжди їж все, що тобі дають?
42. Коли тебе про щось просять, тобі завжди важко відмовляти?
43. Ти любиш часто ходити в гості?

44. Чи був хоча б раз у твоєму житті випадок, коли тобі було дуже погано?
45. Чи бувало таке, щоб ти коли-небудь грубо розмовляв з батьками?
46. Як ти думаєш, тебе вважають веселою людиною?
47. Ти часто відволікаєшся, коли робиш уроки?
48. Чи буває таке, що тобі не хочеться брати участь в загальному святкуванні?
49. Кажеш ти іноді перше, що спадає на думку?
50. Ти майже завжди впевнений, що справишся з справою, за яку взявся?
51. Буває, що ти відчуваєш себе самотнім?
52. Ти звичайно соромишся заговорювати першим з незнайомими людьми?
53. Ти часто спохвачуєшся, коли вже пізно?
54. Коли хто-небудь кричить на тебе, ти теж кричиш у відповідь?
55. Чи буває, що ти стаєш дуже веселим або сумним, без особливої причини?
56. Тобі іноді здається, що важко отримати справжнє задоволення від компанії дітей?
57. На тебе впливає погода?

Оброка даних

Обробку опитувальника проводять за допомогою ключа й починають її із шкали відвертості (В). Якщо в обстежуваного за шкалою (В) 5 балів або більше, результати його відповідей не використовуються, а йде пошук причин невідвертих відповідей.

Ключ до опитувальника Айзенка

Екстраверсія		Нейротизм		Відвертість	
Так	Ні	Так	Ні	Так	Ні
1, 3, 8, 10	5, 15	2,4,7		6	12
13, 17, 22	20	9, 11, 14		24	18

25, 27, 29	32, 34	16, 19, 21, 23		36	30
39, 44, 46	37, 41	26, 28, 31, 33			42
49, 53, 56	51	36, 38, 40, 43			48
		45, 47, 50, 52			54
		55, 57			

Потім підраховуються бали за шкалою екстраверсії. Якщо кількість балів 12 і більше, то обстежуваного можливо вважати екстравертом, менше 12 балів - інтровертом. Такі самі оцінки застосовуються й для шкали нейротизму: якщо 12 балів і більше - нейротизм, менше - емоційна стабільність

ДОДАТОК В

**Особистісний опитувальник Р. Кеттелла 12-факторний (дитячий
варіант)СРQ**

Мета: оцінка індивідуально-психологічних особливостей дитини.

Бланк

Інструкція: Підкресліть те чи інше ствердження підходячи на ваш погляд.

Частина 1

1. Ти швидко справляєшся зі своїми домашніми завданнями.	або	Ти довго виконуєш свої домашні завдання.
2. Якщо над тобою пожартували, ти трохи сердишся.	або	Якщо над тобою пожартували, ти сприймаєш це з гумором, і разом з усіма смієшся.
3. Ти впевнена, що майже все можеш робити так, як треба.	або	Ти переконана, що можеш впоратися тільки з деякими завданнями.
4. Ти часто здійснюєш помилки.	або	Ти майже не робиш помилок.
5. У тебе багато друзів.	або	У тебе мало друзів.
6. Інші дівчатка вміють робити більше, ніж ти.	або	Інші дівчатка вміють робити те ж саме, що й ти.
7. Ти завжди добре запам'ятовуєш імена людей.	або	Трапляється, що ти погано запам'ятовуєш імена людей.
8. Ти багато читаєш.	або	Більшість дівчат читають більше, ніж ти.
9. Коли вчитель вибирає іншу дівчинку для виконання роботи, яку ти хотіла б зробити сама, то тобі стає прикро.	або	Коли вчитель вибирає для виконання роботи, яку ти хотіла б зробити сама, іншу дівчинку, то ти швидко забуваєш про це і не ображаєшся.
10. Ти вважаєш, що твої пропозиції, ідеї, вигадки завжди хороші й правильні.	або	Ти вважаєш, що твої ідеї, пропозиції та вигадки не завжди правильні.

11. Ти зазвичай мовчазна.	або	Ти зазвичай балакуча.
12. Якщо мама на тебе сердиться, то вона не права.	або	Якщо мама на тебе сердиться, то у тебе виникає відчуття, що ти щось зробила неправильно.
13. Тобі сподобалося б більше займатися з книгами в бібліотеці.	або	Тобі більше сподобалося б бути капітаном дальнього плавання.
14. Ти можеш ввечері досить довго сидіти спокійно.	або	Ти не можеш увечері довго сидіти спокійно і починаєш соватися.
15. Якщо дівчинки розмовляють про якесь місце, яке ти добре знаєш, то ти теж включаєшся в розмову, перебиваючи їх.	або	Якщо дівчинки розмовляють про якесь знайоме тобі місце, то ти їх не перебиваєш і чекаєш, коли вони закінчать говорити.
16. Ти змогла б стати космонавткою.	або	Ти не змогла б стати космонавткою.
17. Твоя мама говорить, що ти занадто неспокійна і непосидюча.	або	Твоя мама говорить, що ти тиха і спокійна.
18. Ти більш охоче слухаєш, як розповідають інші.	або	Тобі більше подобається розповідати самій.
19. У вільний час ти краще почитала б книгу.	або	У вільний час ти краще б пограла в м'яч.
20. Ти завжди обережна у своїх рухах.	або	Буває так, що, бігаючи, ти зачіпаєш речі і інших людей.
21. Ти турбуєшся, що тебе можуть за щось покарати.	або	Тебе ніколи не хвилює те, що тебе за щось можуть покарати.
22. Коли ти виростеш, то тобі більше сподобалося б будувати будинки.	або	Коли ти виростеш, то тобі більше хотілося б стати пілотом або стюардесою.
23. Учитель часто робить тобі зауваження на уроках.	або	Учитель рідко робить тобі зауваження на уроках.

24. Коли твої друзі про щось сперечаються , то ти зазвичай втручаєшся в їх суперечку.	або	Коли твої друзі про щось сперечаються, то ти зазвичай мовчиш.
25. Ти можеш займатися, коли інші в класі розмовляють, сміються.	або	Ти не можеш займатися, коли інші в класі сміються або розмовляють.
26. Ти любиш слухати «Новини» по телевізору.	або	Коли починають передавати «Новини», ти не дивишся телевізор і віддаєш перевагу займатися чимось іншим.
27. Тебе ображають дорослі.	або	Дорослі тебе добре розуміють.
28. Ти спокійно переходиш вулицю там, де великий рух транспорту.	або	Ти трохи боїшся переходити вулицю там, де великий рух транспорту.
29. З тобою нерідко трапляються великі неприємності.	або	З тобою рідко трапляються великі неприємності.
30. Якщо ти знаєш відповідь, то відразу ж піднімаєш руку.	або	Якщо ти знаєш відповідь, то піднімеш руку і відповідаєш тільки тоді, коли тебе викличуть.
31. Коли в клас приходить новенька, то ти з нею знайомишся так само швидко, як і інші дівчата.	або	Коли в клас приходить новенька, то ти не поспішаєш знайомитися з нею і робиш це однією з останніх.
32. Охочіше ти стала б водієм якого-небудь транспорту (автобуса, тролейбуса, таксі).	або	Охочіше ти стала б лікарем.
33. Ти часто засмучуєшся, коли щось не виходить.	або	Ти рідко засмучуєшся, коли у тебе щось не виходить.
34. Коли хтось із дітей просить допомогти на контрольній роботі, то ти кажеш, щоб він робив все сам.	або	Коли хтось із товаришів просить йому допомогти під час контрольної, то ти допомагаєш, якщо не бачить учитель.

35. Дорослі не звертають на тебе увагу і розмовляють в твоїй присутності.	або	Дорослі в твоїй присутності звертають на тебе увагу і починають розмовляти з тобою.
36. Якщо ти чуєш сумну історію, то сльози навертаються на твої очі.	або	Якщо ти чуєш якусь сумну історію, то це ніяк не зачіпає тебе.
37. Більшість твоїх планів тобі вдається здійснити.	або	Більшу частину твоїх планів тобі не вдається здійснити так, як це було задумано.
38. Коли мама кличе тебе додому з вулиці, ти йдеш не відразу, але продовжуєш деякий час ще грати.	або	Коли мама кличе з вулиці додому, ти йдеш відразу ж.
39. Чи можеш ти, не соромлячись, встати в класі і перед усіма розповісти якусь історію.	або	Коли потрібно встати перед усім класом і що-небудь розповісти, то ти завжди боїшся і бентежишся.
40. Тобі подобається залишатися з маленькими дітьми.	або	Тобі не подобається залишатися з маленькими дітьми.
41. Буває так, що тобі самотньо і сумно.	або	Не буває так, щоб тобі було сумно і самотньо.
42. Уроки вдома ти робиш завжди в різний час дня.	або	Уроки вдома ти завжди робиш в один і той же час.
43. Тобі добре живеться.	або	Тобі погано живеться.
44. З великим задоволенням ти вирушила б за місто помилуватися красивою природою.	або	З великим задоволенням ти вирушила б на виставку нових товарів.
45. Якщо тобі роблять зауваження, лають, то ти не засмучуєшся, зберігаєш спокій і гарний настрій.	або	Якщо тобі роблять зауваження, лають, то ти сильно засмучуєшся.

46. Швидше тобі сподобалося б працювати на кондитерській фабриці.	або	Тобі швидше сподобалося б бути вчителькою.
47. Коли дівчата в класі шумлять, то ти сидиш тихо.	або	Коли дівчата в класі шумлять, то ти шумиш разом з ними.
48. Якщо тебе штовхають в автобусі, то ти не звертаєш на це увагу і вважаєш, що нічого особливого не сталося.	або	Коли тебе штовхають в автобусі, то ти злишся.
49. Тобі траплялося робити щось таке, чого не було б робити.	або	Тобі не траплялося робити такого, що не слід було б робити.
50. Ти віддаєш перевагу друзям, які люблять побалуватися, побігати, побешкетувати.	або	Ти віддаєш перевагу друзям, які поводяться серйозно.
51. Ти відчуваєш стан занепокоєння, роздратування, коли доводиться тихо чекати, поки щось почнеться.	або	Довге очікування чогось не приносить тобі ніякого занепокоєння.
52. Ти зараз охочіше б ходила до школи.	або	Ти зараз охочіше б поїхала подорожувати на автомобілі.
53. Буває, що ти злишся на всіх.	або	Ти завжди і всім задоволена.
54. Тобі б більше сподобався м'який, поблажливий учитель.	або	Тобі більше б сподобався, строгий вчитель.
55. В дома ти їси все, що тобі пропонують.	або	В дома ти їси тільки те, що тобі хочеться, і протестуєш, коли дають їжу, яку ти не любиш.

Частина 2

1. До тебе майже всі добре ставляться.	або	До тебе добре ставляться тільки деякі люди.
--	-----	---

2. Коли ти вранці прокидаєшся, то відчуваєш себе сонною і млявою.	або	Коли ти вранці прокидаєшся, то відчуваєш себе бадьорою і веселою.
3. Ти звичайно закінчуєш свою роботу швидше, ніж інші.	або	Ти звичайно закінчуєш свою роботу після того, як інші її виконають.
4. Ти іноді буваєш невпевненою в собі.	або	Ти завжди впевнена в собі.
5. Ти завжди радієш, коли бачиш своїх шкільних друзів.	або	Іноді тобі не хочеться нікого бачити.
6. Тобі мама каже, що ти занадто повільна.	або	Тобі мама каже, що ти все робиш швидко.
7. Іншим дітям подобається те, що ти пропонуєш.	або	Іншим дітям не завжди подобається те, що ти пропонуєш.
8. У школі ти виконуєш все точно так, як вимагають.	або	У школі багато твої однокласники краще виконують вимоги, ніж ти.
9. Ти думаєш, що всі діти намагаються тебе перехитрити.	або	Ти думаєш, що всі діти не намагаються це робити і ставляться до тебе по-дружньому.
10. Ти завжди все робиш добре.	або	Бувають дні, коли у тебе нічого не виходить.
11. Під час уроку ти сидиш спокійно.	або	Під час уроку ти любиш покрутитися.
12. Ти іноді заперечуєш своїй мамі.	або	Ти завжди погоджуєшся зі своєю мамою, побоюючись її.
13. Тобі більше подобається кататися на лижах в парку, в лісі.	або	Тобі більше подобається кататися на лижах з гір.
14. Ти вважаєш, що ти завжди ввічлива.	або	Ти вважаєш, що іноді буваєш недостатньо ввічливою.

15. Кажуть, що з тобою важко домовитися, ти любиш наполягати на своєму.	або	Кажуть, що з тобою легко мати справу, ти поступаєшся, йдеш назустріч іншим.
16. Ти обмінювалася з ким-небудь з дівчат своїми речами.	або	Ти цього ніколи не робила.
17. Тобі хочеться іноді бути неслухняною.	або	У тебе ніколи не виникає бажання бути неслухняною.
18. Твоя мама все робить краще, ніж ти.	або	Часто твої пропозиції бувають краще, ніж мамині.
19. Якби ти була дикою твариною, то швидше захотіла б стати швидкісним конем.	або	Якби ти була дикою твариною, то швидше захотіла б стати тигрицею.
20. Коли тобі повідомляють приємну новину, ти спокійно радієш.	або	Коли тобі повідомляють приємну новину, тобі хочеться стрибати від радості.
21. Якщо хтось до тебе ставиться не дуже добре, то ти не ображаєшся і прощаєш йому це.	або	Якщо хтось ставиться до тебе недобре, то ти так само ставишся до нього.
22. Тобі більше сподобалося б в басейні плавати.	або	Тобі більше сподобалося б в басейні пірнати з вишки.
23. Учитель каже, що ти недостатньо уважна і допускаєш багато помилок в зошиті.	або	Учитель каже, що ти завжди достатньо уважна і не допускаєш помилок в зошиті.
24. У суперечках ти у що б то не стало прагнеш довести іншим свою правоту.	або	У суперечках ти не прагнеш доводити свою правоту і спокійно поступаєшся іншим.
25. Ти краще послухала б яку-небудь історію про війну.	або	Ти краще послухала б історію з життя тварин.

26. Ти завжди допомагаєш новим учням, які прийшли до вас у клас.	або	Зазвичай новим учням у вашому класі допомагають інші, а не ти.
27. Про свої неприємності ти довго не можеш забути.	або	Ти швидко забуваєш про свої неприємності.
28. Тобі більше сподобалося б шити вбрання.	або	Тобі більше сподобалося б бути балериною.
29. Якщо мама тебе насварила, ти стаєш сумною.	або	Якщо мама тебе насварила, то у тебе майже ніколи не псується настрої.
30. Ти завжди збираєш свій портфель з вечора.	або	Буває так, що ти збираєш свій портфель тільки вранці, перед самим відходом до школи.
31. Тебе вчитель часто хвалить.	або	Учитель тебе хвалить дуже рідко.
32. Ти спокійно можеш доторкнутися до павука.	або	Павук тобі дуже неприємний, і ти не в змозі до нього доторкнутися.
33. Ти часто ображаєшся.	або	Трапляється дуже рідко, щоб ти на кого-небудь ображалася.
34. Коли батьки говорять, що тобі пора спати, ти відразу ж йдеш в ліжко.	або	Коли батьки говорять, що тобі пора спати, ти йдеш в ліжко не відразу і продовжуєш грати.
35. Ти завжди бентежишся, коли доводиться розмовляти з незнайомими людьми.	або	Ти майже ніколи не бентежишся, коли тобі доводиться розмовляти з незнайомими людьми.
36. Ти швидше воліла б стати художником.	або	Ти швидше воліла б бути хорошим перукарем.
37. У тебе все вдало виходить.	або	У тебе бувають невдачі.
38. Якщо ти не зрозуміла умову завдання, ти звертаєшся за роз'ясненням до кого-небудь із дівчат.	або	Якщо ти не зрозуміла умову задачі, то ти звертаєшся за роз'ясненням до вчителя.

39. Ти можеш розповідати смішні історії так, щоб всі сміялися.	або	Ти не можеш розповідати смішні історії так, щоб всі сміялися.
40. Після уроку тобі завжди хочеться деякий час побувати біля вчителя.	або	Після уроку тобі завжди хочеться швидше вийти з класу і погуляти в коридорі.
41. Іноді ти сидиш без діла і відчуваєш себе погано.	або	Такого з тобою ніколи не буває.
42. По дорозі зі школи додому ти зупиняєшся пограти.	або	По дорозі зі школи ти не зупиняєшся пограти і відразу йдеш додому.
43. Твої батьки завжди вислуховують тебе.	або	Твої батьки часто сильно зайняті і не вислуховують тебе.
44. Коли ти не можеш вийти з дому, то тобі буває від цього сумно.	або	Коли ти не можеш вийти з дому, то це тебе не засмучує.
45. У тебе мало труднощів у житті.	або	У тебе багато труднощів у житті.
46. У вільний час ти краще пішла б у кіно.	або	У вільний час ти краще пішла б садити квіти і дерева у дворі.
47. Ти більш охоче розповіси мамі про свої шкільні справах.	або	Ти більш охоче розповіси мамі про прогулянки, екскурсії.
48. Якщо друзі беруть твої речі без дозволу, то ти вважаєш, що в цьому немає нічого особливого.	або	Якщо друзі беруть твої речі без дозволу, то ти сердишся на них за це.
49. Ти звичайно здригаєшся при несподіваному звуці.	або	Ти просто озираєшся при несподіваному звуці.
50. Тобі більше подобається, коли ви з дівчатками розповідаєте щось один одному.	або	Тобі більше подобається грати з дівчатками в щось.
51. Ти підвищуєш голос в розмові, коли схвильована.	або	Ти завжди розмовляєш спокійно.

52. Ти більш охоче пішла б на урок.	або	Ти більш охоче подивилася б виступ фігуристів.
53. Якщо ти слухаєш радіо або дивишся телевізор, то тобі заважають сторонні розмови.	або	Якщо ти слухаєш радіо або дивишся телевізор, то ти не помічаєш сторонніх розмов.
54. Тобі буває в школі важко.	або	Тобі в школі завжди легко.
55. Якщо тебе вдома чимось розлютили, то ти спокійно виходиш з кімнати.	або	Якщо тебе вдома чимось розлютили, то виходячи з кімнати, ти можеш грюкнути дверима.

Обробка даних

По кожній зі шкал підраховується сумарний бал.

Фактор	Ключ
A	1a, 2b, 5a, 7a, 9b
B	11a, 15c, 19b, 23a, 27c
C	3a, 4b, 6b, 8a, 10a
D	12b, 16b, 20a, 24b, 28a
E	13a, 17a, 21b, 25b, 29a
F	14b, 18a, 22b, 26b, 30a
G	31a, 35a, 39a, 43b, 47b
H	32b, 36a, 40b, 44a, 48a
I	33b, 37b, 41a, 45a, 49a
O	34a, 38a, 42b, 46a, 50b
Q3	51b, 52a, 55b, 57a, 59b
Q4	53b, 54a, 56a, 58a, 60b

ДОДАТОК Г

Опитувальник «Підлітки про батьків» (тест ADOR)

Мета: виявлення установки, поведінки й методи виховання батьків так, визначити, як бачать своїх батьків діти підліткового віку.

Бланк

Інструкція: «Вам пропонується кілька десятків суджень, ознайомившись з якими необхідно висловити ступінь своєї згоди з кожним з цих суджень за допомогою наступної шкали для сторін батька та мати:

- 2- Так;
- 1- Частково;
- 0- Ні.
1. Дуже часто посміхається мені.
 2. Категорично вимагає, щоб я засвоїв, що я можу робити , що немає.
 3. Володіє недостатньою терплячістю щодо мене
 4. Коли я йду , сам вирішує, коли я повинен повернутися.
 5. Завжди швидко забуває те, що сам говорить або наказує.
 6. Коли в мене поганий настрій, радить мені заспокоїтися або розвеселитися.
 7. Вважає, що у мене має існувати багато правил , які я зобов'язаний виконувати.
 8. Постійно скаржиться комусь на мене.
 9. Надає мені стільки свободи, скільки мені треба.
 10. За одне і те ж один раз карає, а інший – прощає.
 11. Дуже любить робити що-небудь разом.
 12. Якщо призначає якусь роботу, то вважає , що я повинен робити тільки її , поки не закінчу.
 13. Починає сердитися і обурюватися з приводу будь-якої дрібниці, який я зробив.

14. Не вимагає, щоб я запитував у нього дозволу , щоб йти туди, куди захочу.
15. Відмовляється від багатьох своїх справ залежно від мого настрою.
16. Намагається розвеселити і надихнути мене , коли мені сумно.
17. Завжди наполягає на тому, що за всі мої провини я повинен бути покараний.
18. Мало цікавиться тим, що мене хвилює і чого я хочу.
19. Припускає, щоб я міг би йти куди хочу щовечора.
20. Має певні правила, але іноді їх зберігає, іноді ні.
21. Завжди з розумінням вислуховує мої погляди і думки.
22. Стежить за тим, щоб я завжди робив те , що мені сказано.
23. Іноді викликає у мене відчуття, що я йому противний.
24. Практично дозволяє мені робити все, що мені подобається.
25. Мій батько (моя мати) змінює свої рішення так , як йому (їй) зручно.
26. Часто хвалить мене за що-небудь.
27. Завжди точно хоче знати, що я роблю і де перебуваю.
28. Хотів би , щоб я став іншим, змінився.
29. Дозволяє мені самому вибирати собі справу до душі.
30. Іноді дуже легко мене прощає, а іноді – ні.
31. Намагається відкрито показати, що любить мене.
32. Завжди стежить за тим, що я роблю на вулиці або в школі.
33. Якщо я зроблю що-небудь не так, постійно і всюди говорить про це.
34. Надає мені багато свободи. Рідко говорить «повинен» або «не можна».
35. Непередбачуваний в своїх вчинках, якщо я зроблю щось погане або хороше.
36. Вважає, що я повинен мати власну думку з кожного питання.
37. Завжди ретельно стежить за тим , яких друзів я маю.
38. Чи не буде зі мною говорити , поки я сам не почну , якщо до цього я його чимось зачеплю або ображу.

39. Завжди легко мене прощає.
40. Хвалить і карає дуже непослідовно : іноді занадто багато , а іноді занадто мало.
41. Завжди знаходить час для мене , коли це мені необхідно.
42. Постійно вказує мені , як себе вести.
43. Цілком можливо , що , по суті , мене ненавидить.
44. Проведення канікул я планую за власним бажанням.
45. Іноді може образити , а іноді буває добрим і вдячним.
46. Завжди відверто відповість на будь-яке питання , про що б я не запитав
47. Часто перевіряє, чи все я прибрав , як він велів.
48. Нехтує мною, як мені здається.
49. Не втручається в те, прибираю я чи ні мою кімнату (або куточок) - це моя фортеця.
50. Дуже неконкретний у своїх бажаннях і вказівках.

Обробка даних

Після того, як підліток заповнив обидва бланки (на батька й матір), всі отримані дані зводяться на «оцінний аркуш». Потім, по кожному параметру підраховується арифметична сума сирих балів (POZ — позитивний інтерес, DIR — директивність, NOS — ворожість, автономність і NED — непослідовність). Далі сирі бали переводяться в стандартизовані відповідно до таблиць. Стандартизовані дані розташовуються від 1 до 5 і нормою є середнє значення, тобто 3.

Якщо по параметрам вийшло 1-2 бали, то можна говорити, що він слабо виражений, якщо ж 4-5 — та вимірювана якість виражена цілком чітко. Потім будуються оцінні профілі відносин як до матері, так і до батька, на спеціальному бланку.

ДОДАТОК Д**Програма психологічної корекції
Злочинної та протиправної поведінки підлітків****Заняття № 1. Тема: «Я»**

Привітання та представлення. Коротка розповідь психолога- практиканта про мету та задач всієї майбутньої роботи на протязі всіх занять з елементами тренінгу. Коротке знайомство та бесіда з підлітками. Підготовка та зацікавлення підлітків.

Вправа № 1. Вправа в колі на знайомство і згуртування членів групи: Я, (ім'я), - людина, яка любить ..., але не любить ...». Кожен наступний учасник кола повторює слова попередніх учасників, додаючи свою пропозицію. Обговорення того, що цікавого дізналися один про одного, що легко було запам'ятати, що важко і чому.

Вправа № 2. «Хто Я?». Учасники повинні по колу дати відповіді від 1 до 20 на запитання «Хто Я?» використовуючи для опис характеристики, риси, почуття та інтереси, якості. Психолог просить прослухати кожного свої відповіді і у кожного запитати, як він себе почувається коли вимовляє такі слова про себе іншим, і т.д. В кінці вправи запитати чи сподобалось вправа, чи зацікавило їх така вправа, чи проходили вони раніше с кимось іншим.

Заклучна бесіда: кожен має можливість побажати один одному щос приємне та подякувати за відкритість та за цікавість роботи та бесіди психолога.

Заняття № 2. Тема: «Картина внутрішнього - Я»

Привітання. Коротка розповідь про день, про справи та почуття, які зараз відчуває підліток та побажання один одному приємного співпрацювання.

Вправа № 1. Підлітки розглядають картинки Х. Бідструпа (див.рис.3.2.1.) із зображенням 4 «чистих» типів темпераменту без назвів.

Психолог просить кожного обрати одну картинку із представлених на папері, яка характеризує тебе найбільше та подумати хвилину та розповісти по

колу, чому обрал і дати ім'я тій персоні. Робиться висновок про те, що серед нас частіше зустрічаються «змішані» типи і ми можемо управляти деякими проявами свого темпераменту.

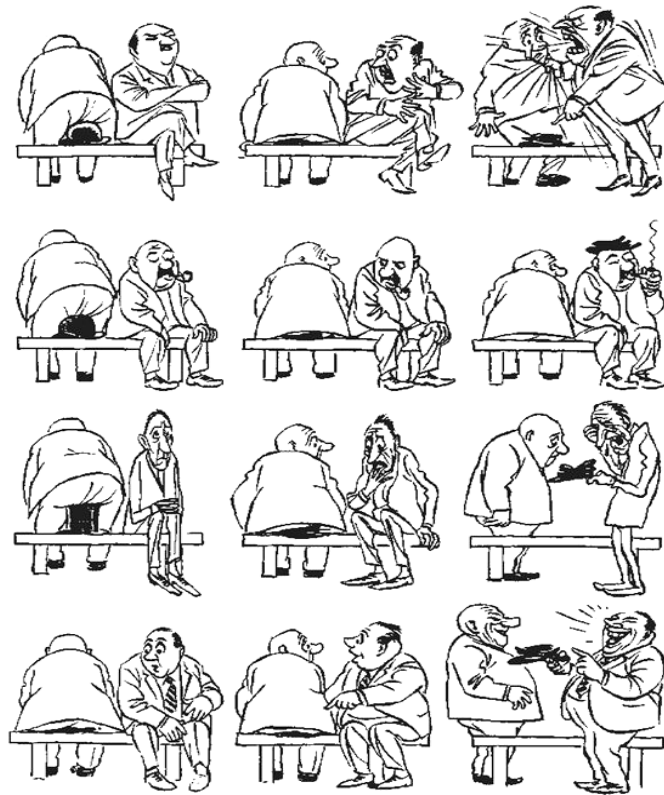

Рис.3.2.1. Чотири типи темпераменту по Х. Бідструпу

Вправа № 2. Вправа у колі: кожен у вільній формі розповідає про те, що він вміє добре робити (розповідь можна обмежити 1 хвилиною). На закінчення психолог підводить підсумок, підкресливши відмінності наших захоплень в залежності від інтересів і темпераменту особистості.

Вправа № 3. «Самокритика». Учасники повині обрати які характерні для себе певні особливості на поданому малюнку (див.рис.3.2.2.), не обмежуючи в кількості обраних слів. Потім учасники по колу коротко розповідаючи чому обрали, чому властиво саме це слово, можливо навести життєвий приклад. Психолог фіксує переживання під час розповідей.

Рис.3.2.2. Характерні особливості особистості

Вправа «4-4-4»: на 4 рахунки - вдих, на 4 рахунки - затримка дихання, а потім на 4 рахунки - видих. Вдихаючи, представляти блакитний прохолодне

повітря, що проходить через грудну клітку і живіт, а видихаючи - рожевий і теплий повітря, зігріваючий нирки і спину.

Заключна бесіда: кожен має можливість побажати один одному щось приємне.

Заняття № 3. Тема: «Потреби та бажання»

Привітання учасниками. Розробити з підлітками нову систему привітань: встати и хлопати один одному лодонями та казати щось приємне водночас всім колом.

Вправа №1. «Що робити зі своїм хотінням(бажанням) курити, взяти телефон с доступом до Інтернету, якщо ти знаходишся на уроці?». Подумати хвилин 5 та розповісти по колу, що зробити, щоб подолати хотіння, та як звільнитися від цих думок.

Вправа № 2. «Продовж речення». На аркуші паперу потрібно продовжити неповні речення «Більше всього я хочу ...», «Я повинен ...», «Я усвідомлюю ...», «Я керуюсь ..», «Я проявляю себе у...».

Груповий аналіз всіх бажань підлітків, виділення типових і особливих, пов'язаних з індивідуальністю і унікальністю особистості.

Потім кожній зачитує свої речення, психолог потрібен зафіксувати який учасник сильно схвилюваний, або навпаки виявляю агресію. Учасник повинен поділитися зі свої настроєм, що він переживає.

Заключна бесіда: кожен має можливість побажати один одному щось приємне та подякувати за відкритість та за цікавість роботи та бесіди психолога.

Заняття № 4. Тема: «Агресія»

Привітання між учасниками.

Вправа №1. «Що робити зі своєю агресією?». Якщо ти засмучений, злий, сумуєш чи відчуваєш інше негативне почуття, що з ним робити. Написати на аркуші паперу декілька варіантів, що він може зробити щоб подолати свою злість та по колу поділитися своїми думками та почуттями.

Вправа № 2. «Три відповіді». Кожен підліток отримує ситуацію, в якій йому доводиться відповідати уявного співрозмовника. Цю ситуацію він повідомляє групі, а потім демонструє три варіанти відповідей. Один з варіантів повинен демонструвати впевнену поведінку, другий - агресивне, напористе, наступальне, третій - невпевнене. Всі три варіанти демонструються без попереднього попередження про те, який конкретно варіант зараз буде показаний. Після показу свої враження про почуте й побачене варіанті відповіді повідомляє група. Кожен з підлітків повинен поділитися своїми припущеннями з приводу того, який з трьох варіантів прозвучав.

Потрібно роздати картки з коротко викладеними ситуаціями, наприклад:

1. В автобусі перевірка квитків. У вас з якихось причин квитка немає. До вас підходить контролер. Ви говорите йому ...
2. Собака вашого сусіда зіпсувала ваш килим. Ви дзвоните у двері сусіда. Він показується на порозі. Ви говорите йому...
3. Викладач задає вам питання, яке ви прослухали. Ви відповідаєте йому...
4. Група молодих веселих людей в кінотеатрі заважає вам гучним розмовою. Ви звертаєтеся до них ...
5. Ваш сусід наполягає на тому, щоб ви переключили телевізор на іншу програму, де йде багатосерійний фільм (спортивна передача), а ви дивіться те, що подобається вам. Ви говорите йому ...
6. Ваш приятель не віддав вам в призначений термін взяті в борг гроші. Ви говорите ...
7. У поліклініці якийсь тип проривається до лікаря поза чергою. Всі мовчать. Ви говорите ...
8. Батьки просять сходити вас в магазин. Ви говорите їм ...

Після виконання вправи, група ділиться враженнями та почуттями по колу та прихованою злістю або образи на когось.

Дихальна гімнастика: уявіть, що перед Вашим носом на відстані 10-15 см висить «пер'їнка». Дихайте тільки носом і так плавно, щоб «пер'їнка» не

колихалася. Через 3 хвилини такого дихання ваш стан буде спокійнішим та врівноваженим.

Заключна бесіда: кожен має можливість похлопати один одному та подякувати за відкритість та за цікавість роботи.

Заняття № 5. Тема: «Моя сім'я»

Привітання між учасниками учасниками. Коротка розповідь, як провели ранок разом з батьками, що побажали один одному.

Вправа № 1. «Завершення усіма учасниками незакінчених пропозицій на папері 3-5 хвилин і по колу розповіді: «Коли я був маленьким ...», «Батьки потрібні ...», «Моя мати ...», «Мій батько ...», «Моя сім'я ...», «Хто я у своєї сім'ї». Підведення підсумків.

Дискусія на тему: «Що таке сім'я і навіщо вона потрібна людині?». Підлітки аналізують функції сім'ї, причини сімейних кон-конфліктів. Формується установка на відповідальне батьківство. Груповий аналіз.

Вправа № 2. Закінчіть речення: «Справжня любов - це ...(зміцнює особистість, що поліпшує її в усіх відношеннях)». Потім кожній зачитує свої речення, психолог потрібен зафіксувати який учасник сильно схвилюваний. Учасник повинен поділитися зі свої настроєм, що він переживає.

Вправа № 3. Складання казки по колу: кожен з учасників повторює попередні пропозиції і додає своє. Зачин казки може бути будь-яким, але він повинен відповідати темі заняття. Наприклад, ведучий починає так: «Жила-була на світі дівчина на ім'я ...» або «У деякому царстві, у деякій державі жив-був юнак, який ...». Потім психолог зачитує сказку в слух в повному обсязі. Обговорення казки та чи було цікава і кожен по колу ділиться своїми враженнями почуттями і що не вистачало в цій казці, чи було важко складати казку і т.д.

Релаксація: «Море» Сядьте у кріслі, не напружуючись, закрийте очі, намагайтесь повністю розслабитися. Уявіть собі море, чисте, прозоре, з голубим відтінком, що відблискує. Ви бачите безмежний водний простір, хвилі, високі,

які піднімаються й ростуть, і розбиваються на піску просто біля ваших ніг, відкочуються назад. Пісок теплий, розсипчатий, ніжний. Спостерігайте далі, як хвилі набігають на берег і відкочуються назад. Шум який віддають хвилі дуже чистий, віддаючи якусь улюблену вашу мелодію. Якщо ви про щось думаете, то ваші думки відносять хвилі. Дивіться на море і спостерігайте за ним. Ви дивитеся на хвилі й заспокоюєтеся. Це ваш світ, ваш ритм життя і він повний спокою, тільки ви в ньому і ніхто не заважатиме вам. Ви можете відчутти його в будь-який момент. Розплющуйте зараз очі, посидьте поки мовчки, поміркуюйте над своїми враженнями, свої почуттів.

Остання вирішальна бесіда: кожен має висловитись до психолога з побажанням або з недоліками, зауваженнями і всього, що хвилювало підлітка, подякувати кожному учасникові за відкритість. Кожен повинен зробити висновки щодо роботи та висловитися чи корисно було для нього всі справи і т.д.